

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «ІСТОРІЯ»
Випуск 55**

Заснована 1964 року

Харків 2019

У “Віснику” відображено актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015 (зі змінами 21.12.15 № 1328).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 27.08.2019 р.)

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені

В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Відповідальний редактор – д-р іст. наук, професор Сергєєв І. П. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Відповідальний секретар – канд. іст. наук, доцент Рачков Є. С. (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»)

Горак А., д-р іст. наук, ад’юнкт (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Кушнарьов С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний веб-сайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

ISSN 2220-7929

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History
No 55

It was founded in 1964

Kharkiv 2019

The Journal is devoted to current issues of the history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography and source studies. It will be interesting for scientists, experts, lecturers of higher educational institutions, postgraduate student, and students.

The Journal is a special publication in the field of historical sciences (the decree of Ministry of Education and Science of Ukraine № 528 from 12.05.2015 (with changes 21.12.15 № 1328).

The Journal was approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 8 from 27.08.2019)

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University.

Series: History:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (History), Professor, Serhieiev I. P. (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Executive Secretary – Ph.D. (History), Associate Professor, Rachkov Ye. S. (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Astakhova K. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy)

Górak A., Ph.D. (History), Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs)

Kalinichenko V. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Liubychiev M. V., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Naumov S. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Obertreis J., Ph.D. (History), Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhova L. Yu., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Potrashkov S. V., Doctor of Sciences (History), Professor (Kharkiv State Academy of Culture)

Sorochan S. B., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Stanchev M. H., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Todev I., Doctor of Sciences (History), Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Chuvpylo O. O., Doctor of Sciences (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Jawor G., Ph.D. (History), Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Dukhopelnykov V. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Ivashchenko V. Yu., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Kudelko S. M., Ph.D. (History), Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Kushnarov S. S., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Lytovchenko S. D., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Liubavskiy R. H., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

Kulikov V. O., Ph.D. (History), Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

The Official Journal Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were verified within the scope of internal and external reviews.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ISSN 2220-7929

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ

ВЕСТНИК

Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина

Серия «История»
Выпуск 55

Основана в 1964 году

Харьков 2019

В «Вестнике» отражены актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения.

Для научных работников, специалистов, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, студентов. Вестник является специальным изданием в области исторических наук (приказ МОН Украины № 528 от 12.05.2015 (с изменениями 21.12.15 № 1328)).

Утверждено к печати решением Ученого совета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (протокол № 8 от 27.08.2019 г.)

Редакционная коллегия Вестника Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Серия «История»:

Ответственный редактор – д-р ист. наук, профессор Сергеев И. П. (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Ответственный секретарь – канд. ист. наук, доцент Рачков Е. С. (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Астахова Е. В., д-р ист. наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»)

Горак А., д-р ист. наук, адъюнкт (Университет Марии Кюри-Склодовской, Польша)

Греченко В. А., д-р ист. наук, профессор (Харьковский национальный университет внутренних дел)

Калиниченко В. В., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Любичев М. В., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Наумов С. А., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Обертрайс Ю., д-р ист. наук, профессор (Университет имени Фридриха-Александра городов Эрлангена и Нюрнберга, Германия)

Посохова Л. Ю., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Потрашков С. В., д-р ист. наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры)

Сорочан С. Б., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Станчев М. Г., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Тодев И., д-р ист. наук, профессор (Болгарская академия наук, Болгария)

Чувпило А. А., д-р ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Явор Г., д-р ист. наук, профессор (Университет Марии Кюри-Склодовской, Польша)

Духопельников В. М., канд. ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Иващенко В. Ю., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Куделко С. М., канд. ист. наук, профессор (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Кушнарев С. С., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Литовченко С. Д., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Любавский Р. Г., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Куликов В. А., канд. ист. наук, доцент (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Адрес редакционной коллегии:

Украина, 61022 Харьков, площадь Свободы 4, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, исторический факультет. Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Официальный веб-сайт журнала: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статьи прошли внутреннее и внешнее рецензирование.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 24004-13844Р от 19.06.2019.

© Харьковский национальный университет
имени В. Н. Каразина, 2019

© Авторы статей, 2019

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Лиман С. И.** Паломництва не с посохом, а с копьём: история крестовых походов в оценках В. К. Надлера (1840 – 1894) 11
- Марьенко Н. Ю.** Pro et contra: дискуссии о дуэли в российской публицистике конца XIX – начала XX вв. 21
- Hartmut R. P.** Quellen und Forschungen zur Geschichte des Ausländerstudiums in Deutschland. Kritische Bemerkungen zu zentralen Problemen 30
- Наумов С. О.** На шляху до українізації: Харківський університет у 1917 – першій половині 1918 рр. 48
- Волосник Ю. П.** Конфіскація церковних цінностей на Харківщині 1922 р. 59
- Ёлкин А. И.** Российская эмиграция в Польшу в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.) 69
- Чернявский Л. С.** АФТ-КПП против ВЦСПС: борьба за влияние в профсоюзном движении Африки в конце 1950-х – 1960-е гг. 78
- Гончаров Г. В.** Гончаров Г. В. Формирование геостратегической концепции З. Бжезинского в отношении Украины (1950 – 2017 гг.) 88

РЕЦЕНЗІЇ

- Чувпило О. О., Чувпило Л. О.** Видатний український тюрколог (Рецензія на книгу: Черніков І. Ф. З пережитого. Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української тюркології / І. Ф. Черніков. – К. : АКМЕ-ГРУП, 2017. – 108 с.) 99
- Павлова О. Г.** Зачарована Слобожанщиною: сторінки біографії та творчості З. Серебрякової (Рецензія на книгу: Нескучне: зустріч через століття. Книга-альбом / уряд. М. М. Красиков, Н. Ю. Саліна; автор передмови і приміток М. М. Красиков. – Харків, 2015. – 204 с.)» 105
- Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2017 р.** 107
- Хроніка подій на історичному факультеті за 2017 р.** 112

CONTENTS

ARTICLES

- Liman S. I.** *Pilgrimage not with a Staff, but with a Lance: History of Crusades as Evaluated by Vasilij Karlovich Nadler (1840 – 1894)* 11
- Marienko N. Yu.** *Pro et contra: Discussions about Duels in Russian Publicistic in the Late 19th and Early 20th Centuries* 21
- Hartmut R. P.** *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Ausländerstudiums in Deutschland. Kritische Bemerkungen zu zentralen Problemen* 30
- Naumov S. O.** *On the Way to Ukrainization: Kharkiv University in 1917 – the First Half of 1918* 48
- Volosnyk Yu. P.** *The Seizure of Church Valuables in Kharkiv Province in 1922* 59
- Yolkin A. I.** *Russian Emigration During the Second World War (1939 – 1945)* 69
- Chernyavsky L. S.** *AFL-CIO Against the AUCCTU: Struggle for Influence in Tradeunion Movement of Africa (the Late 1950th - 1960th)* 78
- Goncharov G. V.** *Development of Z. Brzezinski's Geostrategic Concept Regarding Ukraine (1950 – 2017)* 88

REVIEWS

- Chuvpylo O. O., Chuvpylo L.O.** *The Eminent Ukrainian Turkologist (Book Review: Черніков І. Ф. З пережитого. Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української туркології / І. Ф. Черніков. – К. : АКМЕ-ГРУП, 2017. – 108 с.)* 99
- Pavlova O. H.** *Enchanted by Slobozhanshchina: Pages of Biography and Creativity of Z. Serebriakova (Book Review: Нескучне: зустріч через століття. Книга-альбом / упоряд. М. М. Красиков, Н. Ю. Саліна; автор передмови і приміток М. М. Красиков. – Харків, 2015. – 204 с.)* 105
- School of History Research Report 2017** 107
- School of History Chronicle of Events 2017** 112

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Лиман С. И.* Паломничества не с посохом, а с копьём: история крестовых походов в оценках В. К. Надлера (1840 – 1894) 11
- Марьенко Н. Ю.* Pro et contra: дискуссии о дуэли в российской публицистике конца XIX – начала XX вв. 21
- Хартмут Р. П.* Источники и исследования по истории обучения иностранцев в Германии. Критические замечания по ключевым вопросам 30
- Наумов С. А.* На пути к украинизации: Харьковский университет в 1917 – первой половине 1918 гг. 48
- Волосник Ю. П.* Конфискация церковных ценностей на Харьковщине 1922 г. 59
- Ёлкин А. И.* Российская эмиграция в Польшу в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.) 69
- Чернявский Л. С.* АФТ-КПП против ВЦСПС: борьба за влияние в профсоюзном движении Африки в конце 1950-х – 1960-е гг. 78
- Гончаров Г. В.* Формирование геостратегической концепции З. Бжезинского в отношении Украины (1950 – 2017 гг.) 88

РЕЦЕНЗИИ

- Чувпило О. О., Чувпило Л. О.* Выдающийся украинский тюрколог (Рецензия на книгу: Черніков І. Ф. З пережитого. Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української туркології / І. Ф. Черніков. – К. : АКМЕ-ГРУП, 2017. – 108 с.) 99
- Павлова О. Г.* Зачарованная Слобожанщиной: страницы биографии и творчества З. Серебряковой (Рецензия на книгу: Нескучне: зустріч через століття. Книга-альбом / упоряд. М. М. Краси́ков, Н. Ю. Саліна; автор передмови і приміток М. М. Краси́ков. – Харків, 2015. – 204 с.) 105
- Отчет о научной работе исторического факультета за 2017 г.* 107
- Хроника событий на историческом факультете за 2017 г.* 112

Статті

Паломничества не с посохом, а с копьём: история крестовых походов в оценках В. К. Надлера (1840 – 1894)

Лиман С. И.

<https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

доктор исторических наук, профессор

Харьковская государственная академия культуры

Бурсацкий спуск 4, 61057, Харьков, Украина

limans@ukr.net

В статье рассматривается содержание неопубликованного спецкурса «История Крестовой эпохи» профессора Харьковского университета В. К. Надлера. Подчёркивается, что этот спецкурс отражал наиболее передовые тенденции в европейской медиевистике по этому вопросу. В. К. Надлер отбросил устаревшие концепции Ф. Вилькена и Ж. Мишо, которые изображали эти походы как чисто религиозные мероприятия, и выделил целый комплекс вызвавших их причин, в том числе политические и социально-экономические изменения внутри самого западноевропейского общества. Среди исследователей истории крестовых походов В. К. Надлер заслужено выделял Г. Зибеля, его новые трактовки, основанные на критическом изучении средневековых летописей. Некоторые из этих передовых трактовок были заимствованы и В. К. Надлером. Главным инициатором крестовых походов В. К. Надлер считал не Петра Амьенского, а папство, конкретно - Урбана II. При этом харьковский учёный опровергал распространённое мнение о том, что идея крестовых походов в том виде, в каком она воплотилась, зародилась ещё у Григория VII. В. К. Надлер отмечал: уже в походе 1101-1102 гг. не было того мистического воодушевления и той набожности, как в Первом походе. Чем дальше, тем больше мирские тенденции брали верх. Хотя Четвёртый (у В. К. Надлера - Шестой) крестовый поход был, по его верному мнению, создан усилиями знаменитого папы Иннокентия III, этот поход В. К. Надлер считал отражением светских тенденций. Однако разгром Византии в 1204 г. В. К. Надлер верно объяснял не только военной мощью крестоносцев. Он указывал на «ненормальное положение дел в Византийском государстве», массовое разорение крестьян, обнищание населения, падение авторитета верховной власти. Последующие крестовые походы, как считал В. К. Надлер, были обречены на провал главным образом из-за политики папства, которое превратило их в «орудие против своих врагов» на Востоке и в Европе. Изложение В. К. Надлером причин, хода и последствий крестовых походов наносило сильный удар по европоцентризму, присущему многим зарубежным и отечественным историкам.

Ключевые слова: крестовые походы, В. К. Надлер, история, Средние века, историография, Харьковский университет.

«Паломники»... «Пилигримы»... «Воины Христовы»... Те, кого позднее назовут «крестоносцами», именовали себя по-разному, но, перечёркнутые крестами обетов, все они шли к заветной цели – Иерусалиму – не с посохом, а с копьем. Кто бы ни был мишенью копья – сарацины или единоверцы-греки – крестоносцы находили работу не только оружием, но и перьям исследователей своих походов. Крестовые походы как одно из важнейших событий мировой и центральное событие средневековой истории вызывали огромный интерес у зарубежных и отечественных учёных. Среди тех историков крестоносной эпохи, которые в настоящее время незаслуженно забыты, особое место принадлежит профессору императорского Харьковского университета Василию Карловичу Надлеру (1840-1894). Описываемому явлению он посвятил свой обширный неопубликованный спецкурс «История крестовой эпохи».

В историографии в достаточной мере отражены его исследования, посвящённые анализу различных проблем западноевропейского, славянского, византийского и арабского Средневековья [см.: 9, с. 176-177, 239-241, 369-370, 507-510, 520-522, 575-576]. Неоднократно отмечались в дореволюционных, советских и современных украинских публикациях и незаурядные способности В. К. Надлера как лектора, преподавателя, педагога [1; 2; 7, с. 335; 9, с. 127-128], указывалась тематическая направленность его лекций [6, с. 307]. Однако в отечественной науке ещё ни разу не предпринималась попытка специального исследования содержания спецкурса В. К. Надлера «История крестовой эпохи». В предыдущих публикациях автора данной статьи оценки этого спецкурса носили контекстный характер и основывались на анализе лишь первой из двух частей литографии лекций [8, с. 138-139; 10, с. 431-432]. В настоящее время, когда стала доступна и вторая их часть, появилась возможность всестороннего изучения оценок, данных В. К. Надлером этой эпохи крестовых походов. Таким образом, цель данной статьи – проанализировать содержание обеих частей спецкурса В. К. Надлера «История крестовой эпохи» и выяснить, в какой мере его оценки отражали прогрессивные явления современной ему медиевистики.

В. К. Надлер родился в 1840 г. в Харькове в семье провизора, управляющего аптекой. Он был потомком немецких эмигрантов, однако харьковская среда существенно повлияла на национальные рефлексии и вероисповедание многих местных немцев. Неудивительно поэтому, что Василий Карлович был православным русскоязычным человеком, настолько же страстным, насколько и искренним подданным Российской империи.

В 1857-1862 гг. В. К. Надлер учился на историко-филологическом факультете Харьковского университета. Его научные взгляды формировались под влиянием таких известных факультетских профессоров как М. Н. Петров и П. А. Лавровский. Средневековая тематика, которой они посвятили значительную часть своего творчества, сразу увлекла и их ученика.

В 1862 г., после окончания университета, В. К. Надлера оставили на кафедре всеобщей истории для приготовления к профессорскому званию. В течение двух лет он подготовил и защитил магистерскую диссертацию «Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV вв.» (1864). Ещё через три года В. К. Надлер защитил докторскую диссертацию «Адальберт Бременский – правитель Германии в молодые годы Генриха IV» (1867) [20, с. 217]. Новоиспечённому доктору всеобщей истории было в ту пору всего 27 лет. В 1868 г. доцент В. К. Надлер стал экстраординарным, год спустя – ординарным, а в 1890 г. – заслуженным профессором [23, л. 65-66].

Наряду с успехами в области научных достижений быстро росли и административные успехи В. К. Надлера. С 1869 по 1875 г. он был секретарем [21, с. 290], с 1875 по 1891 г. – неизменным деканом историко-филологического факультета Харьковского университета [5, с. 2.; 22, с. 134], а в 1877 г. – первым председателем Харьковского Историко-филологического общества [17, с. II]. Отметим, что с 1891 г. В. К. Надлер возглавлял историко-филологический факультет и в Новороссийском (Одесском) университете. В 1893 г. он исполнял обязанности ректора этого университета [23, л. 73].

В. К. Надлер был блестящим лектором, о чём в своих воспоминаниях сообщают его ученики В. П. Бузескул и А. С. Вязигин. «Лектор он был превосходный, – отмечал В. П. Бузескул. – Обладая замечательной памятью и редким даром изложения, он никогда не записывал своих лекций и читал их наизусть, не имея даже конспекта» [1]. «Он обладал огромной памятью; никаких записок или конспектов не составлял, никаких выписок не делал даже тогда, когда писал какую-нибудь большую работу» [2, с. 2-3]. Другой ученик В. К. Надлера, известный медиевист А. С. Вязигин, вспоминал: «В основу своего изложения он всегда клал изучение первоисточника... Его обороты и выражения запоминают и усваивают и самому писать «надлеровским слогом» для многих стало заветной мечтой... Он пользовался огромной популярностью среди тогдашнего студенчества» [3].

Основной курс, который В. К. Надлер преподавал в стенах Харьковского университета с 1864 г. – история Средних веков. Этот курс он обычно разбивал на периоды, каждому из которых мог посвятить целый учебный год. Например, в 1867/1868 уч. г. он читал «Историю Средних веков от Карла Великого до крестовых походов» [13, с. 3], в 1869/1870 гг. – «Историю средних веков от падения Западной Римской империи до крестовых походов» [14, с. 3]. В этих и в других случаях В. К. Надлер считал крестовые походы событием, с которого начинается очередной период Средневековья.

Наряду с общим курсом он читал и ряд спецкурсов. При этом география лекций учёного была достаточно широка – Западная Европа, Византия, Восток. Например, в 1871/1872 уч. г. В. К. Надлер читал «Историю исламского мира до крестовых походов и эпохи крестовых походов» [15, с. 3], в 1880/1881 уч. г. – «Историю средних веков в эпоху крестовых походов» [16, с. 5], а в 1889/1890 уч. г. – «Историю крестовой эпохи» [12].

Сохранилась литография студенческих записей спецкурса «История Крестовой эпохи» за 1890 г. в двух частях. Она даёт полное представление о научных взглядах учёного на причины, ход и последствия крестовых походов. Отметим, что в 1888 г. В. К. Надлер опубликовал посмертное издание 2-го тома «Лекций по всемирной истории» харьковского профессора М. Н. Петрова. Этот том был посвящён истории Средних веков, а в своих подстрочных примечаниях В. К. Надлер дал оценку источникам, историографии и некоторым событиям крестовых походов [см.: 19, с. 131, 134-140, 143].

Спецкурс В. К. Надлера «История Крестовой эпохи» отражал наиболее передовые тенденции в медиевистике по этому вопросу. К 1880-м годам исторический анализ крестовых мероприятий мало удовлетворял требованиям науки. Зарубежные авторы работ по этой тематике обычно абсолютизировали чисто конфессиональные причины походов [см. напр.: 4, с. 367; 11, с. 115]. Начало новой разработки истории крестовых походов положили публикации немецкого учёного Г. Зибеля [24; 25]. В. К. Надлер высоко оценил значение этих публикаций для науки, поскольку

Г. Зибель «сумел установить новый взгляд на эту эпоху и впервые критически отнёсся к ней» [12, ч. 1, с. 2]. В отечественной медиевистике до В. К. Надлера крестоносные мероприятия были описаны в компилятивном сочинении И. Д. Ертова «История крестовых походов» (1842) и, частично, в монографии Т. Н. Грановского «Аббат Сугерий» (1849).

Отбросив устаревшие концепции Ж. Мишо и Ф. Вилькена, которые изображали крестовые походы как чисто религиозные мероприятия, В. К. Надлер выделил целый комплекс вызвавших их причин. Среди них он особенно подчёркивал социально-политические изменения, которые произошли в самом западноевропейском обществе [12, ч. 1, с. 18]. В. К. Надлер контрастно изобразил отсталую, необразованную Европу и цветущий цивилизованный Восток. В так называемую «культурную противоположность» Востока и Запада он включал, наряду с различием веры, различия политического строя и несоответствие экономического развития. «В то время как на Западе промышленность в полном смысле этого слова была неизвестна вовсе, на мусульманском Востоке она развивалась уже в значительной степени» [12, ч. 1, с. 6]. Эти и другие высказывания В. К. Надлера наносили удар по европоцентризму, присущему не только многим зарубежным, но и отечественным медиевистам.

В. К. Надлер признавал, что «культурная противоположность» Востока и Запада не вызвала бы сама по себе «страшной катастрофы», «известной под именем крестовых походов». Харьковский учёный выделил три основные причины этих походов: «1. Изменившееся положение дел на Востоке и ослабление Византии», «2. Иерархические стремления пап, стоящих во главе Западного мира», «3. Свообразные тенденции и стремления, возникшие в среде самого европейского общества» [12, ч. 1, с. 18].

Последняя по счёту причина являлась, по мысли В. К. Надлера, главной по значению. В характеристике «тенденций» и «стремлений» Запада он пошёл по стопам Г. Зибеля, указывавшего на религиозный мистицизм, охвативший в XI в. Европу [24, S. 193-194]. К мистицизму В. К. Надлер добавлял и дух воинственности, которым, по его мнению, отличалось западное общество «с самого начала своего существования» [12, ч. 1, с. 28, ч. 2, с. I].

Главным инициатором крестовых походов В. К. Надлер считал не Петра Амьенского, а папство, конкретно – Урбана II, которому принадлежали «план и идея» первого из них [12, ч. 1, с. 31, 43, ч. 2, с. II]. При этом харьковский учёный опровергал распространённое мнение о том, что идея крестовых походов в том виде, в каком она воплотилась, зародилась ещё у Григория VII.

При освещении этого первого похода харьковский учёный подробно охарактеризовал отношения крестоносцев и Византии. По его мнению, уже во время первого похода «Крестоносцы угрожали решительной гибелью Византийской империи... И совершенно несправедливо историки до Зибеля упрекали императора в ложной политике по отношению к крестоносцам» [12, ч. 1, с. 28]. По этой причине В. К. Надлер целиком оправдывал отношение Алексея I Комнина к латинам как к орудию возвращения утраченных земель.

Признавая научную новизну курса В. К. Надлера, следует указать на то, что предложенная им нумерация крестовых походов отличается от той, которая является общепринятой в современной медиевистике. Второй крестовый поход он датирует 1101-1102 годами, третий (по установившейся сейчас нумерации – второй) – 1147-1149 гг, четвёртый (т.е. третий) – 1189-1192 гг,

пятый – 1197-1198 гг., а тот крестовый поход, который мы знаем под названием Четвёртого В. К. Надлер и пером и словом обозначал как Шестой. Отметим, однако, что подобные разночтения целиком отражали палитру мнений европейских медиевистов XIX в. по этому вопросу, и харьковский учёный не был здесь оригинален. Например, Ж. Мишо Четвёртый крестовый поход называл Пятым.

Описав катастрофу второго (по счёту В. К. Надлера) похода 1101-1102 гг., харьковский историк подробно охарактеризовал феодальный строй Иерусалимского королевства. По его мнению, «феодализм здесь выразился в чистой форме» [12, ч. 1., с. 272]. В настоящее время данное утверждение является в медиевистике уже хрестоматийным.

При изложении событий Второго (у В. К. Надлера - Третьего) крестового похода харьковский учёный особенно часто ссылаясь на выводы Г. Зибеля, посвятившего этому событию отдельную публикацию [25]. И Г. Зибель, и В. К. Надлер доказывали, что христиане Сирии и Палестины не призывали военную помощь с Запада, идея этого похода зародилась в Европе, а в его поражении не было вины Византии [12, ч. 1, с. 365; ср.: 25, S. 428-429, 443]. В этом поражении, - вторил Г. Зибелю В. К. Надлер, роковую роль сыграла главным образом «неопытность крестоносцев, их необдуманность, отсутствие дисциплины и, главное, неспособность их вождей» [12, ч. 1, с. 365]. В этом же признавался участник похода, хронист Оттон Фрейзингенский [18].

В. К. Надлер отмечал: уже в походе 1101-1102 гг. «далеко не было того мистического воодушевления и той безусловной набожности», как в Первом походе [12, ч. 1, с. 176]. Чем дальше, тем больше мирские тенденции брали верх. Хотя Четвёртый (у В. К. Надлера - Шестой) крестовый поход был, по его верному мнению, создан «усилиями знаменитого папы Иннокентия III», этот поход В. К. Надлер считал отражением тех светских мотивов и тенденций, «которые с течением времени брали всё более и более перевеса над побуждениями и мотивами чисто религиозными» [12, ч. 2, с. 10-11 (210-211)]. В Западном обществе «сильно упало религиозное настроение». Этим настроениям учёный противопоставлял осуществляемый Иннокентием III «идеал папской мировой власти». «При нём, – указывал В. К. Надлер, - мировое господство пап, как над церковью, так и над светским обществом из области теории перешло в действительность» [12, ч. 2, с. 13 (213), 15-16 (215-216)]. По этой причине учёный указывал на противоречия, которые обострились в отношениях папы не только со светскими лицами Запада, например с правителями Венеции, но даже с католическим клиром некоторых стран.

В. К. Надлер раскрыл детали подготовки Четвёртого крестового похода, роли в них папы, отдельных проповедников (например, Фулька из Нейи), светских феодалов. Позицию Венеции и Энрико Дандоло учёный объяснял исключительно прагматическими торговыми и политическими интересами, в то время как папа опасался, «чтобы венецианцы не воспользовались силами крестоносцев для других предприятий» [12, ч. 2, с. 32 (232)].

Описание Четвёртого крестового похода В. К. Надлер построил на анализе источников, прежде всего мемуаров Жоффруа де Виллардуэна и «Истории» Никиты Хониата. Харьковский учёный признавал, что венецианцы выполнили перед крестоносцами все условия заключённого между ними договора, а сам Дандоло «жил одними интересами республики», думал лишь о выгоде Венеции и ради этого мог решиться на «не совсем добросовестное дело» [12, ч. 2, с. 28 (228)]. Поэтому после взятия Задара Дандоло удерживал крестоносцев в захваченном

городе до весны, так как на деле уже тогда, до появления царевича Алексея намеревался предпринять поход на Константинополь. В этом состояла «коварная политика венецианцев» [12, ч. 2, с. 39 (239)], приведшая их и крестоносцев под стены византийской столицы.

Из-за постоянных политических переворотов её народ «относился с полной апатией к участи империи», – указывал В. К. Надлер, тем самым объясняя относительную лёгкость военной победы крестоносцев. Он указывал, что латины заранее договорились друг с другом о дележе добычи и о ленном устройстве новой империи. Крестоносцы, по его мнению, «были слепым орудием в руках ловких венецианских политиков; один только дож с самого начала имел в виду эту цель и сознательно шёл к ней; он руководил всем предприятием» [12, ч. 2, с. 67].

Саму катастрофу 1204 г. учёный объяснял не только военной мощью крестоносцев. Он указывал на «ненормальное положение дел в Византийском государстве», массовое разорение крестьян, обнищание населения, падение авторитета верховной власти [12, ч. 2, с. 64-66 (264-266)]. С Запада в Византию пришли феодальные отношения с неизбежным ослаблением центральной власти и ростом сепаратизма магнатов. «Ввиду всего этого, – считал В. К. Надлер, – разрушение империи франками является неизбежным... 13 апреля 1204 г. Византийскому старому обществу нанесён был во всех отношениях удар смертельный» [12, ч. 2, с. 67 (267)].

Что касается отношения к разгрому Византии Иннокентия III, то он, несмотря на формальное отлучение, наложенное на погромщиков, понимал все выгоды взятия Константинополя для папства «и поэтому не только простил венецианцев и крестоносцев, но даже один на всём западе предпринимал энергические меры для поддержания нового государства» [12, ч. 2, с. 73 (273)]. В. К. Надлер подчёркивал, что устройство новообразованной Латинской империи «ничем не отличалось от феодального строя Иерусалимского королевства, даже знаменитые Ассизы были перенесены сюда целиком» [12, ч. 2, с. 90 (290)]. По мнению В. К. Надлера, этот поход и разгром Византии в конечном итоге «послужил главной причиной к окончательному падению Иерусалимского королевства». Из 1204 года он выводит катастрофы и 1291-го, и 1453-го годов [12, ч. 2, с. 11(211), 112 (312)].

Последующие крестовые походы, как считал В. К. Надлер, были обречены на провал главным образом из-за политики папства, которое превратило их в «орудие против своих врагов» на Востоке и в Европе [12, ч. 2, с. II]. Эта «фальшивая политика папства, убившая энтузиазм» крестоносцев [12, ч. 2, с. VII], имела фатальные последствия. Папству харьковский историк ставил в вину не только «упадок крестоносного энтузиазма», но и саму потерю Святой земли [12, ч. 2, с. 239 (439)].

В. К. Надлер отмечал огромное влияние крестовых походов на культуру, науку, социальные, политические, экономические отношения на Западе. Они не только оживили торговлю с Востоком, но и нанесли «тяжёлый удар экономическому быту аристократии», что способствовало её «политическому падению в будущем» [12, ч. 2, с. XIV].

Однако, несмотря на научную новизну спецкурса В. К. Надлера, в нём содержались и спорные утверждения. Помимо произвольной нумерации походов, отмеченной выше, В. К. Надлер ошибочно утверждал, что с 1205 г. «Франция перестаёт играть первенствующую роль в крестоносных движениях и уступает её другим народам Запада» [12, ч. 2, с. 115 (315)]. Между тем, последние крестовые походы – Седьмой и Восьмой – возглавлял французский король Людовик IX Святой, а его армии состояли в основном из французов. В другом месте харьковский учёный утверждал: в крестовом походе детей «выразилось окончательное искажение крестовой идеи» [12, ч. 2, с. 116 (316)].

Однако описание им крестовых походов XII - начала XIII вв. и его критические выводы доказывали, что данное «искажение» имело место значительно раньше.

В. К. Надлер не опубликовал свой спецкурс «История крестовой эпохи». Он остался в литографированном виде, хотя его публикация могла бы по-новому расставить акценты в историографии истории крестовых походов конца XIX в. Спецкурс отражал наиболее передовые тенденции в европейской медиевистике по этому вопросу. В. К. Надлер отбросил устаревшие концепции Ф. Вилькена и Ж. Мишо, изображавших эти походы как чисто религиозные мероприятия, и выделил целый комплекс вызвавших их причин, в том числе политические и социально-экономические изменения внутри самого западноевропейского общества. В научном плане В. К. Надлер находился под влиянием идей немецкого исследователя крестовых походов Г. Зибеля, остро критиковавшего концепции своих предшественников. Изложение В. К. Надлером причин, хода и последствий крестовых походов наносило удар по европоцентризму, присущему не только многим зарубежным, но и отечественным медиевистам. Несмотря на ряд противоречий, большинство оценок В. К. Надлера выдержало испытание временем, а его спецкурс содержал в себе концептуальные выводы, отражающие передовые взгляды медиевистики того времени.

1. Бузескул В. П. Некролог В. К. Надлера / В. П. Бузескул // ХГВ. 1894. №86.
2. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. / В. П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідницької кафедри історії української культури. Х., 1927. №6. С. 1–14.
3. Вязигин А. С. Воспоминания о В. К. Надлере (некролог) / А. С. Вязигин // ХГВ. 1894. № 86. 2 апреля.
4. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. А. М. Воден]. М.; Л.: Соцэкгиз, 1936. Т. 8. 396 с.
5. Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. //ЗХУ. 1876. Т. 1. Часть официальная. С. 1-14.
6. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / [под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багаляя]. Х.: Тип. А. Дарре, 1908. V, 558, XII с.
7. Каплин А. Д. В. К. Надлер – «историк-повествователь», историк-труженик / А. Д. Каплин // Віра і розум. 2003. №4. С. 333-336.
8. Лиман С. И. З історії німецької діаспори в Харкові у ХІХ столітті: професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840-1894) / С. И. Лиман // Схід-Захід. 1999. Вип. 2. С. 131–146.
9. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. Х.: ХГАК, 2009. 688 с.
10. Лиман С. И. Історія середніх віків у навчальних курсах професора Харківського і Новоросійського (Одеського) університету В. К. Надлера (1840-1894) / С. И. Лиман// Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20. С. 422-433.

11. Мишо Ж. История крестовых походов / Ж. Мишо. М.: Тип. ун-та, 1832. Т. 1. 362 с.
12. Надлер В. К. История крестовой эпохи / В. К. Надлер. Х.; Литография Деденковой, 1890. Ч. 1. 430, 120 с.; Ч. 2. 200, 240, XXIII с.
13. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1867-1868 уч.г. Х.: В университетск. тип. 1867. 24 с.
14. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1869-1870 уч.г. Х.: В университетск. тип., 1869. 25 с.
15. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871-1872 уч.г. Х.: В университетск. тип., 1871. 29 с.
16. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880-1881 уч.г. Х.: В университетск. тип., 1880. 34 с.
17. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 г. // ЗХУ. 1878. Т. 1 (1879). С. 1–84.
18. Оттон Фрейзингенский. Деяния императора Фридриха I // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек, М. Л. Гаспарова. М., 1972. – С. 409-411.
19. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории / М. Н. Петров. Х.: Изд. Д. П. Полуехтова, 1888. Т. 2. История средних веков. X, 296 с.;
20. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1867 года. №8. Х.: Тип. ун-та, 1867. С. 197-223.
21. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1869 года. №9. Х.: Тип. ун-та, 1869. С. 285-363.
22. Протоколы заседания Совета [Харьковского] университета 8 октября 1881 г., 22 октября, 5 ноября, 12 ноября, 19 ноября, 10 декабря, 17 декабря, 21 декабря // ЗХУ. 1881. Т. 4 (1883). С. 133–160.
23. Формулярный список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия) // Державний архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 8 (1894). Стр. 16.
24. Sybel H. von. Geschichte des ersten Kreuzzuges / H. Sybel. Leipzig: Fleischer, 1881. 468 S.
25. Sybel H. von. Über den zweiten Kreuzzug / H. Sybel // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1845. Bd. 4. S. 320-468.

Liman S. I. Pilgrimage not with a Staff, but with a Lance: History of Crusades as Evaluated by Vasilii Karlovich Nadler (1840 – 1894)

*<https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>
Doctor of Sciences (History), Professor
Kharkiv State Academy of Culture
4 Bursatskyi uzviz, 61057, Kharkiv, Ukraine
limans@ukr.net*

The article reviews the contents of published special course "History of Crusader Age" by V.K.Nadler, Professor of Kharkov University. It is emphasized that this special course reflected the most advanced trends on this question in European medievalistics. V.K.Nadler rejected obsolete concepts by F.Wilcken and J.Michaux who treated Crusades as purely religious enterprises and specified a whole set of Crusade-generating causes, including political and social-economic changes inside West European society. Among researchers of Crusades history V.K.Nadler deservedly marked out H.Sybel, his new treatments based on critical study of medieval annals. Some of these advanced treatments were adopted by V.K.Nadler. The main initiator of Crusades, according to V.K.Nadler, was not Peter of Amiens, but papacy, namely, Urbanus II. The researcher from Kharkov refuted the widespread opinion that the idea of Crusades in the form in which it was implemented was originated still by Gregory VII. V.K.Nadler marked out that already the crusade of 1101-1102 lacked the mystical ardor and godliness that distinguished First Crusade. The later, the more mundane trends dominated. Though Fourth (Sixth by V.K.Nadler) was arranged, as V.K.Nadler correctly specified, by efforts of famous Pope Innocent III, he treated this event as a reflection of secular trends. The researcher fairly explained devastation of Byzantium in 1204 not only by military power of Crusaders. He connected this to internal reasons as well: weakening of Byzantine supreme power, growing separatism of aristocracy, mass destruction of peasantry, impoverishment of people. The subsequent Crusades, as V.K.Nadler supposed, were doomed mostly due to politics of Papacy which turned them into an instrument against its enemies both in the East and in Europe. Presentation by V. K. Nadler of causes, progress and consequences of Crusades strongly loosened Europe-centered approach inherent in numerous foreign and Russian historians.

Keywords: crusades, V. K. Nadler, history, Middle Ages, historiography, Kharkov University.

Лиман С. І. Паломництва не з посохом, а зі списом: історія хрестових походів в оцінках В. К. Надлера (1840 – 1894)

<https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

доктор історичних наук, професор
Харківська державна академія культури
Бурсацький узвіз 4, 61057, Харків, Україна
limans@ukr.net

У статті розглядається зміст неопублікованого спецкурсу «Історія Хрестової епохи» професора Харківського університету В. К. Надлера. Підкреслюється, що цей спецкурс відбивав найбільш передові тенденції в європейській медієвістиці з цього питання. В. К. Надлер відкинув застарілі концепції Ф. Вількена й Ж. Мішо, які зображували ці походи як суто релігійні заходи, і виділив цілий комплекс їх причин, зокрема політичні та соціально-економічні зміни всередині самого західноєвропейського суспільства. Серед дослідників історії хрестових походів В. К. Надлер заслужено виділяв Г. Зібеля, його нові

трактування, засновані на критичному вивченні середньовічних літописів. Деякі з цих передових трактувань були запозичені й В. К. Надлером. Головним ініціатором хрестових походів В. К. Надлер вважав не Петра Ам'єнського, а папство, конкретно – Урбана II. При цьому харківський учений спростовував поширену думку про те, що ідея хрестових походів в тому вигляді, в якому вона втілювалася, зародилася ще у Григорія VII. В. К. Надлер відзначав: вже в поході 1101-1102 рр. не було тієї містичної наснаги і тієї побожності, як в Першому поході. Чим далі, тим більше мирські тенденції брали верх. Хоча Четвертий (у В. К. Надлера – Шостий) хрестовий похід був, на його слушну думку, створений зусиллями знаменитого папи Інокентія III, цей похід В. К. Надлер вважав відображенням світських тенденцій. Однак розгром Візантії в 1204 р. В. К. Надлер правильно пояснював не тільки військовою міццю хрестоносців. Він вказував на «ненормальне становище справ у Візантійській державі», масове розорення селян, зубожіння населення, падіння авторитету верховної влади. Наступні хрестові походи, як вважав В. К. Надлер, були приречені на провал головним чином через політику папства, яке перетворило їх на «знаряддя проти своїх ворогів» на Сході та в Європі. Виклад В. К. Надлером причин, ходу і наслідків хрестових походів завдавав удару по європоцентризму, властивому багатьом зарубіжним та вітчизняним історикам.

Ключові слова: хрестові походи, В. К. Надлер, історія, Середні віки, історіографія, Харківський університет.

Список скорочень

ЗХУ – Записки Харьковского университета

ХГВ – Харьковские губернские ведомости

**Pro et contra: дискуссии о дуэли в российской публицистике
конца XIX – начала XX вв.**

Марьенко Н. Ю.

<https://orcid.org/0000-0003-4299-4165>

аспирант

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы 4, 61022, Харьков, Украина

nikita.marienko77@gmail.com

В статье рассматриваются дискуссии о дуэли как социальном феномене, которые разгорелись в российской публицистике конца XIX – начала XX вв. В значительной степени они были инициированы изменением дуэльного законодательства в 1894 г., когда в соответствии с «Правилами о разбирательстве споров, случающихся в офицерской среде» произошла легализация поединков в офицерском сообществе, а Суд общества офицеров был наделён новой функцией – рассматривать «дела чести» и по своему усмотрению назначать дуэль в тех или иных конфликтных ситуациях. Данное законодательное нововведение по-разному было воспринято обществом. Так, М. Драгомиров критиковал излишне широкие полномочия, которые были предоставлены Суду общества офицеров, и видел в новом законе дискредитацию личной чести, которая теперь противопоставлялась корпоративным представлениям о правилах и нормах разрешения личных конфликтов. П. Левитов и В. В. Набоков обращали внимание общественности на участвовавшие поединки среди депутатов Государственной Думы. Ряд авторов (Б. Адамович, В. Короленко, А. Киреев, С. Недражов и др.), отстаивая свои позиции, обращался к трагическим судьбам и последним дуэлям Пушкина и Лермонтова, приведшим к их гибели. При этом выводы, к которым приходили публицисты, были совершенно противоположными. В работах богослова и церковного историка А. Бронзова дуэль рассматривалась с точки зрения принципов христианской морали. Примером прямой дискуссии оказалась работа анонимного обер-офицера, написанная в ответ на статью А. Киреева. Этот «обмен мнениями» обозначил социальную несправедливость, заложенную в новое дуэльное постановление, разнообразие несхожих точек зрения на одно и то же явление, и также непримиримость, с которой велись дискуссии о дуэли. Автор статьи выделяет и анализирует метафорические выражения, основные сюжетные линии и риторические приёмы, которые были характерны для рассматриваемых дискуссий. В заключении отмечено, что данные дискуссии о поединке не только чётко обозначили вопросы о моральной правомочности дуэли и социальном статусе его участников, но также отразили социальное напряжение и обозначили культурные барьеры, характерные для поздней Российской империи.

Ключевые слова: дуэль в Российской империи, публицистика, дискурс.

До недавних пор изучение поединков в Российской империи чаще всего осуществлялось на основании литературных источников [См., напр.: 5; 18; 24]. Значение художественной литературы общеизвестно, однако наше представление о дуэли будет однобоким, если ограничиться признанием её в качестве наиболее авторитетного и репрезентативного источника. Не меньшую роль в процессе исследования феномена дуэли должны играть и другие тексты. Так, совсем недавно была опубликована монография А. А. Иванова, в которой автор осуществил внушительный обзор многочисленных газетных публикаций, посвящённых дуэльным скандалам депутатов Государственной Думы (1906–1917 гг.) [7]. Мы же хотим обратить внимание на основные векторы дискуссии о дуэли, которая разгорелась в российской публицистике в 1894 г., т. е. после изменения дуэльного законодательства.

В соответствии с «Правилами о разбирательстве ссор, случающихся в офицерской среде» (1894 г.). Суд общества офицеров получил новую функцию – рассматривать дела чести в офицерском сообществе [16, с. 258]. Таким образом, дуэль приобрела принципиально новый статус – И. Рейфман определяет его как «частично легализованный» [18, с. 90], А. Мельникова как «полузаконный» [12, с. 277]. Хотя указания на полную безнаказанность поединка в этом законе не было (на что и указал автор, скрывшийся за псевдонимом «М. Э.» [13, с. 46–47], тем не менее, дуэль в одночасье превратилась из полностью запрещённого в почти разрешённый способ решения личных конфликтов, что и обусловило всплеск публицистических работ о поединке.

Весомая часть критики обрушилась на сам закон 1894 г. Негативную оценку новому законодательному постановлению, разрешающему поединки, давали и те, кто, в целом, не был абсолютным противником конфликтов чести. Например, такую позицию занимал видный военный теоретик М. Драгомиров. Возможность и в некоторых случаях целесообразность дуэли он не отрицал: «... человек оскорбил мою родину, мой полк, мою мать, сестру, жену, дочь. Что тут мыслимо, кроме дуэли? Это действительно вопросы чести, и притом большею частью такие, которых формальный суд разрешить не может, ибо, первое, в законе и подходящих статей не найдёте, а второе, что бывают дела, из-за которых человек скорее пойдёт на смерть, нежели на огласку. И с этой точки зрения (но только с этой) разрешение дуэлей и признаю величайшей милостью, ибо оно даёт право на смертельную расправу в тех случаях, когда иной и быть не может» [6, с. 1]. Критика закона 1894 г. М. Драгомировым заключалась в отказе принимать за должное слишком широкие полномочия, которыми закон наделил Суд общества офицеров, так как это, по его мнению, означало полную дискредитацию личной чести: «... ведь честь-то во мне, а не вне меня; ведь она моя, а не кого-нибудь иного; и решать о том, поругана она или нет, могу только я, и никто другой – иначе она не моя» [6, с. 12]. В целом, следует сказать, что мнение М. Драгомирова по поводу природы дуэлей и понимания чести в российском обществе было довольно оригинальным. Можно предположить, что идейная позиция этого автора объясняется весьма критическим отношением к использованию на российской почве западных традиций, заимствованных, как он считал, с неким раблепным чувством подражания и досадным стремлением не отставать от «высококультурного» западного общества. Для него это «полное отсутствие самостоятельности, дурно понятое личное

достоинство, не больше: да ещё на подкладке трусости перед тем, чтобы не сочли трусом» [6, с. 5]. М. Драгомиров призывает избавляться от этого пагубного влияния: «Ах, помилуйте! Что скажет Европа? Да пусть говорит, что хочет... Потщимся же быть самими собой; «... пора быть самими собой» [6, с. 7]. Саму проблему возникновения конфликтов чести публицист видит в отсутствии уважения друг к другу, в самом состоянии общества. Для того, чтобы пояснить своё мнение, автор прибегает к метафорическим сравнениям, рассказывая «историю с клопами и тараканами»: «В избе развелись клопы и тараканы; первые язвят да воняют здорово; вторые и в щи падают и во сне покоя не дают – совсем скверно. Что делать? Одни предлагают сети для вылавливания сказанных насекомых; другие – пистолеты, чтобы их перестрелять: третьи, наконец, заметив, что в чисто содержимых избах их не водятся, говорят: и не переловите вы их, и не перестреляете, пока у вас будет грязно, а заведите чистоту – сами переведутся» [6, с. 9]. Также М. Драгомиров предостерегал от того, чтобы выходить на поединок по любому поводу. Особенно интересным здесь был пример, связанный с рукоприкладством, которое он называл «отрыжкой крепостного права» [6, с. 6]. По его мнению, рукоприкладство всегда было и будет, и не нужно любое причинение физического насилия воспринимать как потенциальный повод к поединку – аргументом же здесь послужил случай из жизни А. Суворова, который в своё время получил пощёчину от В. Нащокина, но отвечать на неё отказался: «Что же, умалили ли пощёчины Суворова? Не остался ли он и после них, и не отомстивши за них, тем же Суворовым? Не даром ли сказано, что действительно храбрый презирает дуэль» [6, с. 3].

Призыв к тому, чтобы не отвечать оскорблением на оскорбление, насилием на насилие не единожды встречался в работах и других публицистов. Так, П. Левитов и М. Теодорович считали, что отказ от поединка предполагает большее мужество, чем соглашение на него [11, с. 2; 20, с. 17]. Наиболее распространённым аргументом в этом ключе был один эпизод из античной истории, на который также ссылались разные авторы [6, с. 4; 22, с. 15] – речь идёт о словах Фемистокла: «Бей, но выслушай».

Отдельного внимания заслуживает статья П. Левитова, обратившего внимание на дуэли с участием депутатов Государственной Думы [11]. «Парламентские» дуэли действительно были заметным явлением (что и доказал А. А. Иванов, обнаруживший более 40 дуэльных эпизодов с участием депутатов) [7, с. 591]. Учитывая, что «избранники народа» стремились любым способом обратить на себя внимание, понятной стала реакция общественности. В частности, возмущение, вызванное тем, что такие дуэли приобрели слишком широкую огласку, звучит в следующей цитате: «Вместо того, чтобы заклеить дуэлянтов заслуженным презрением, их встречают аплодисментами, им шлют приветственные телеграммы, их фотографируют, как героев, их имя становится всё более и более популярным в массах» [11, с. 1].

Критиковал парламентские поединки и В. Д. Набоков, известный юрист, один из лидеров партии кадетов в Государственной Думе: «Парламентские дуэли почти никогда не имеют тех признаков, о которых говорят, указывая на необходимость защиты личной чести и достоинства. Здесь происходит сведение политических счётов посредством дуэли, и этим в сущности даётся возможность совершать безнаказанно или почти безнаказанно политические убийства, приобретая ещё, быть может, ореол героя» [14, с. 21]. В. Д. Набоков был последовательным критиком поединков,

и особенное внимание он уделял власти общественного мнения, довлеющего над участниками каких-либо частных ссор и заставляющего их выходить к барьеру. В частности, об этом он писал в своей работе в 1910 г.: «Я лично думаю, что те, кто так говорят, обнаруживают известную робость перед общественным мнением, и я с этой точки зрения нахожу, что раз человек вполне признаёт и исповедует известное убеждение, а затем сознательно в нарушение его поступает противоположным образом, ради общественного мнения и предрассудка, то в сущности он этим доказывает наличие тех свойств, которые он больше всего хочет скрыть – именно известную робость и трусость перед общественным мнением» [14, с. 20]. Однако судьба сыграла с ним злую шутку – уже в 1911 г. с его стороны последовал вызов на поединок М. Суворину. Причиной этой истории была неприятная ситуация. Некто Н. Снессарев, сотрудник газеты «Новое время», опубликовал следующее: «Г. Набоков, будучи беден, как Иов на гноище после ограбления его караванов, женился на богатой московской купчихе. Это факт. Но если на вопрос, кто такой г. Набоков, я отвечу: «человек, женившийся на деньгах», то несомненно прибегну к инсинуации. Можно жениться на миллионерше и не быть содержанцем» [19, с. 5]. После этого со стороны В. Д. Набокова последовал вызов исполняющему обязанности редактора газеты М. Суворину – Н. Снессарев после клеветы в глазах В. Д. Набокова уже не был дуэлянтоспособным. М. Суворин вызов на поединок не принял – а пострадавший был вынужден изложить суть дела в газете «Речь», в которой он объяснил читателям, что при сложившихся обстоятельствах для него «психологически невозможно» отказаться от дуэли [2, с. 120–122]. М. Суворин заявил, что вызова со стороны В. Д. Набокова никогда не было. В ответ на это пострадавший, имея на руках письменный отказ редактора, опубликовал его в «Речи» [2, с. 120–122]. Таким образом, и М. Суворин, после такой лжи, перестал наделяться правом на поединок. В конечном итоге, секунданты Н. Снессарева предприняли попытку передать картель В. Д. Набокову, который он, разумеется, уже не принял [10, с. 172]. Мы несколько не иронизируем по поводу случая, который после написания работы «Дуэль и уголовный закон» произошёл с В. Д. Набоковым, но эта ситуация показательна. Таким образом, мнение Базарова о поединке («С теоретической точки зрения дуэль – нелепость; ну а с практической точки зрения – это дело другое» [21, с. 140] приобрело воплощение уже в реалиях начала XX в.

Важнейшей особенностью публицистического дискурса было обращение авторов к судьбам А. Пушкина и М. Лермонтова. Эти поединки, которые привели к гибели, служили для публицистов одним из аргументов, подтверждающих их логические построения. По свидетельству В. Короленко, «Эти две дуэли кинули трагическую тень на всю дальнейшую историю нашей молодой литературы, и всякий раз, когда русский человек думает и говорит о дуэли, в его памяти невольно и неотразимо встают эти две скорбные тени» [9, с. 296]. Одни призывали «искоренить дуэли в знак уважения к памяти Пушкина» (такой риторический приём критиковал Б. Адамович) [1, с. 3], доказывали, что смерть Пушкина – смерть вовсе не геройская, а заблуждения гения – всё равно заблуждения [11, с. 4], сетовали на то, что гибель Пушкина до сих пор заставляет их рыдать [15, с. 21]. Другие – рассматривали пример Пушкина и Лермонтова в качестве отрицательных: «... ни Пушкин, ни Лермонтов не могут служить примером в отношении учения о дуэли. Они служат, скорее, как отрицательный пример, что у

нас на Руси погибли в раннем возрасте, в расцвете своего таланта, два великих гения, на дуэли с ничтожными людьми по самому неразумному и нехристианскому поводу и ничем не оправдываемому» [17, с. 38]. Третьи – наоборот, оправдывали поединок с помощью фактов дуэлей Пушкина и Лермонтова, – впрочем, весьма странным образом: «Неужели Пушкин, Лермонтов, эти «невольники чести», – неразвитые «дураки»? [8, с. 24].

Ещё одним способом аргументации в публицистических произведениях стало обращение к принципам христианской морали. Наиболее показательны в этом отношении две статьи церковного историка и православного богослова А. Бронзова. Его первая работа о дуэли спровоцирована появлением в русском переводе исследования о чести немецкого философа и юриста И. Экштейна [23], в которой он предлагал бороться с дуэлями исключительно с помощью закона. Для А. Бронзова подобное отношение к делу не могло привести к какому-либо позитивному результату, для него и уголовный закон, и содействие светской морали, и доводы разума бессильны прекратить существование поединков, поэтому для богослова единственным оружием, способным разрешить этот спор, были христианская религия и мораль [3, с. 793]. В другой своей статье А. Бронзов сравнивал дуэль с самоубийством: «... однородна с самоубийством и так называемая дуэль»; «... дуэлист – самоубийца в существе дела» [4, с. 249]. Более того, в его глазах даже убийство выше и благороднее поединка, так как оно имеет больше смысла, ведь страдает обидчик, но не обиженный [4, с. 252]. Данный автор не называл своих идейных противников, однако противопоставлял свои взгляды неким мнениям. Таким образом, некоторые дискуссии велись с «условным противником».

Примером настоящей дискуссии стала работа «Против поединков», написанная анонимным обер-офицером в ответ на статью А. Киреева «Письма о поединках». Авторы этих рассуждений о дуэльном вопросе были явными идейными оппонентами: А. Киреев был защитником и приверженцем поединков, а анонимный публицист – их безусловным противником. Этот словесный «поединок» стал ярким примером непримиримости мнений о дуэли. По мнению А. Киреева, поединок «существовал, существует и будет существовать», кроме того, он и «должен существовать» [8, с. 3–4]. Риторике противников этого явления он критикует и считает её в корне неверной, так как они «рассматривают проблему не с того конца»: «... они рассматривают симптомы, но не саму болезнь» [8, с. 4]. Болезнь же, с точки зрения защитника конфликтов чести, заключалась в некультурности, грубости, недостатке уважения к другой личности, апоединок это только симптом – «лечат болячку, но не организм» [8, с. 4]. Критикует он стиль аргументации противников и с «технической» стороны, поскольку они постоянно используют образы и доказательства, которые заведомо грешат предвзятостью. Например, А. Киреев указывает на такие клише, объясняющие поединок: «невменяемость (была пьянь, увлёкся)», «широкая русская натура», «можно ли узаконить нелепость», «подставлять свой лоб будет дурак», «это глупее карт», «языческий обычай», «это убийство, а более грязных рук, как руки убийцы Каина, быть не может», «средневековые предрассудки» и т.д. [8, с. 24]. В свою очередь, для А. Киреева поединок – дело серьёзное, а «не азартная игра, не поездка в Монте-Карло» [8, с. 27]. Естественно, А. Киреев был едва ли не самым ревностным защитником закона 1894 г. Его формулировка нового постановления по-своему блистательна – «для тяжкой болезни горькое

лекарство» [8, с. 12]. Оппонент же А. Киреева был непримиримым противником нового дуэльного закона. Мнение 200 генералов, на которые ссылался А. Киреев, он считал фикцией, не выдерживающей никакой критики, учитывая то, что офицеров в армии не 200, а 35 тысяч [17, с. 5]. Но главным аргументом анонимного автора было не это: «... вопросы о поединках решали те, кто по нашим законоположениям на дуэль не выходят и суду чести не подлежат, а между тем распоряжаются чужой жизнью и чужой честью по своему усмотрению» [17, с. 6]. После этого он приводит несколько примеров, когда после конфликтов обер-офицеров с генералами, генералы отказывались наделять обер-офицеров правом на поединок, а вместо этого предавали их военному суду, а одна из таких ситуаций закончилась тем, что одного обер-офицера отправили на каторгу в Сибирь, и по дороге он застрелился [17, с. 9–10]. Таким образом, критика анонимного публициста была построена на сюжете социальной несправедливости закона 1894 г., не наделявшего всех офицеров равными правами.

Подводя итог, отметим, что именно изменение дуэльного законодательства в 1894 г. обусловило всплеск публицистической активности по вопросу о поединке. Её результатом стало появление новой дуэльной риторики, постановка вопросов о моральной правомочности дуэли как способа защиты личной чести и о социальном статусе участников поединков. Главным итогом дискуссии можно считать то, что дуэль из дворянской узкосоциальной привилегии превратилась в общественно значимое и широко обсуждаемое явление. Данная публицистическая «дуэль» зафиксировала социальное напряжение и культурные барьеры, которые были характерны для России периода поздней империи.

1. Адамович Б. Что может в вопросах чести доказать поединок? / Б. Адамович. – СПб., 1899. – 5 с.
2. Бойд В. Владимир Набоков: русские годы: Биография / В. Бойд. – М.: Независимая газета; СПб.: Симпозиум, 2001. – 695 с.
3. Бронзов А. А. К вопросу о дуэли / А. А. Бронзов // Христианское чтение. – 1897. – № 12. – С. 785–804.
4. Бронзов А. А. «Христианское» самолюбие / А. А. Бронзов // Христианское чтение. – 1897. – № 8. – С. 239–264.
5. Востриков А. В. Книга о русской дуэли / А. В. Востриков. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 320 с.
6. Драгомиров М. Дуэли / М. Драгомиров. – К., 1900. – 16 с.
7. Иванов А. А. «Дело чести»: Депутаты Государственной думы и дуэльные скандалы (1906–1917) / А. А. Иванов. – СПб., Владимир Даль, 2018. – 634 с.
8. Киреев А. Письма о поединках / А. Киреев. – СПб., 1899. – 60 с.
9. Короленко В. Г. Русская дуэль в последние годы / В. Г. Короленко // Полное собрание сочинений в 9 т. – СПб., 1914. – Т. 4. – С. 296–302.
10. Левинг Ю. Антипатия с предьсторией / Ю. Левинг // Новое литературное обозрение. – 2009. – № 96. – С. 154–190.
11. Левитов П. В. О дуэли / П. В. Левитов. – Екатеринослав, 1912. – 8 с.
12. Мельникова А. А. Дуэль в России в контексте языковой специфики / А. А. Мельникова // Язык и национальный характер. Взаимосвязь структуры языка и ментальности. – СПб.: Речь, 2003. – С. 277–311.

13. М. Э. Дуэль и честь в истинном освещении / М. Э. – СПб., 1902. – 64 с.
14. Набоков В. Д. Дуэль и уголовный закон / В. Д. Набоков. – СПб., 1910. – 52 с.
15. Недражов С. М. Три смерти преждевременного и противоестественного рода. Дуэль, легкомыслием накликанная гибель и казнь / С. М. Недражов. – СПб., 1911. – 54 с.
16. Полное собрание законов в Российской империи. Собр. 3-е. – СПб., 1898. – Т. 14. – 1529 с.
17. Против поединков. Ответ генералу Кирееву обер-офицера русской армии. – СПб., 1900. – 68 с.
18. Рейфман И. Ритуализованная агрессия: Дуэль в русской культуре и литературе / И. Рейфман. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 336 с.
19. Снессарев Н. Урок инсинуации / Н. Снессарев // Новое время. – 1911. – № 12786. – С. 4–6.
20. Теодорович М. Ф. Дуэль и вопросы чести / М. Ф. Теодорович. – М., 1918. – 28 с.
21. Тургенев И. С. Отцы и дети / И. С. Тургенев // Сочинения в 12 т. – М.: Наука, 1981. – Т. 7. – С. 5–191.
22. Шавров В. К. Нормировка правил дуэли в законе / В. К. Шавров. – К., 1899. – 39 с.
23. Экшгейн И. Честь в философии и праве / И. Экшгейн. – СПб., 1895. – 178 с.
24. Sholle C. Das Duell in der Russischen Literatur / C. Sholle. – Munchen: Verlag Otto Sagner in Commission, 1977. – S. 195.

Marienko N. Yu. Pro et contra: Discussions about Duels in Russian Publicistic in the Late 19th and Early 20th Centuries

<https://orcid.org/0000-0003-4299-4165>

PhD Student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

nikita.marienko77@gmail.com

The article reviews the discussions on duel as a social phenomenon which broke out in the Russian journalism in the late 19th and early 20th century. To a significant extent, it was caused by modification of the duel legislation in 1894 when, in accordance with the Rules of Dispute Settlement among Officers, duels were legalised in the officer community and the Court of the Officer Society was granted a new authority: to review “the affairs of honour” and to appoint a duel in some conflict situations at own discretion. This legislative novelty was perceived by the society in different ways. For instance, M. Dragomirov criticised the discretionary power granted to the Court of the Officer Society and considered the new law as discrediting of personal honour which was now set against corporate views on rules and standards of settlement of personal conflicts. P. Levitov and V. V. Nabokov drew attention of the society to duels between the deputies of the State Duma which had become more frequent. A number of authors (B. Adamovich, V. Korolenko, A. Kireev, S. Nedrazhov, etc., maintaining their positions, referred to tragic fates and the last

duels of Pushkin and Lermontov which had led to their deaths. The conclusions the publicists drew were absolutely opposite to each other. In the works by theologian and church historian A. Bronzov, duels were considered in the context of the principles of Christian ethics. One of examples of a direct discussion was a work by an anonymous company officer written in response to the article by A. Kireev. This “dialogue” pointed at social injustice contained in the new duel decree as well as at diversity of different points of view at the same phenomenon. The author of the article notes and analyses metaphorical expressions, major plot lines and rhetorical figures which were common for the reviewed discussion. It is noted in the conclusion that this discussion on duels not only clearly emphasised the questions of moral legitimacy of a duel and social status of its participants but also reflected the social tension and cultural barriers common during the late period of the Russian Empire.

Keywords: duel in the Russian Empire, publicistic, discourse.

**Мар’єнко М. Ю. Pro et contra: дискусії про дуель у російській публіцистиці
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

<https://orcid.org/0000-0003-4299-4165>

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

nikita.marienko77@gmail.com

У статті розглядаються дискусії про дуель як соціальний феномен, які спостерігалися у російській публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. У значній міровони були ініційовані зміною дуельного законодавства у 1894 р., коли відповідно до «Правил про розгляд сварок в офіцерському середовищі» відбулась легалізація поєдинків в офіцерському середовищі, а Суд суспільства офіцерів був наділений новою функцією – розглядати «справи гідності», й на свій розсуд призначати дуель в тих чи інших конфліктних ситуаціях. Це законодавче нововведення по-різному було сприйнято суспільством. Так, М. Драгомиров критикував занадто широкі повноваження, які були надані Судові суспільства офіцерів, і бачив у новому законі дискредитацію особистої гідності, яка тепер протиставлялась колективним уявленням про правила та норми вирішення особистих конфліктів. П. Левитов і В. В. Набоков звернули увагу громадськості на те, що почастишали поєдинки серед депутатів Державної Думи. Ряд авторів (Б. Адамович, О. Кіреєв, В. Короленко, С. Недражов та інші), відстоюючи свої позиції, звертався до трагічних доль і останніх дуелей Пушкіна й Лермонтова, які привели до їх загибелі. Проте висновки, яких дійшли публіцисти, абсолютно протилежні. У роботах богослова і церковного історика О. Бронзова дуель розглядалася з точки зору християнських принципів моралі. Прикладом прямої дискусії виявилася робота анонімного обер-офіцера, яка була написана у відповідь на статтю О. Кіреєва. Цей «обмін думками» зафіксував соціальну несправедливість, яку було закладено в нову дуельну постанову, розмаїття несхожих точок зору щодо одного явища, а також

непримиренність, з якого дискутували про дуель. Автор статті виокремлює та аналізує метафоричні вирази, основні сюжетні лінії та риторичні засоби, які були характерні для розглянутої дискусії. У висновку відзначено, що ці дискусії про поєдинок не лише чітко визначили питання про моральну правомірність дуелі та соціальний статус його учасників, але також відобразили соціальну напругу та визначили бар'єри, характерні для пізньої Російської імперії.

Ключові слова: дуель в Російській імперії, публіцистика, дискурс.

Quellen und Forschungen zur Geschichte des Ausländerstudiums in Deutschland. Kritische Bemerkungen zu zentralen Problemen**Hartmut Rüdiger Peter**<https://orcid.org/0000-0001-9331-7290>

Doctor of Sciences (History), Professor

Martin Luther University Halle-Wittenberg

6 Emil-Abderhalden-Str., 06108, Halle (Saale), Germany

hartmut.peter@geschichte.uni-halle.de

The article is devoted to the analysis of sources and literature on the history of the education of foreign students in German higher education institutions. The main goal of the article is to detect the most significant aspects of the research subject area and its impact on further investigations on history of universities. We note that the education of foreign students in Germany has provided to significant influence in the political discourse of this country. At the same time, various investigations practically ignore the issues related to our research subject area. The discussion of the last third of the XIX century in Germany about the excessive number of foreign students in German higher education institutions is considered. The discussion was called «akademische Ausländerfrage» and appeared together with the «overcrowding crisis» by foreign students from technical higher education institutions and medical faculties of German universities. Two issues were central in the discussion. On the one hand, nationalist and anti-Semitic groups strongly opposed a large number of Jews from Eastern Europe among students of German universities. Moreover, Polish and Russian students were also considered as «undesirable foreigners». The principle of internationality of universities was subjected to attacks and discredit as fundamental for the academic community of Europe. On the other hand, the universities strongly protested against interference in their internal affairs and their autonomy in general. In particular German universities strongly opposed any restrictions on foreign students obtaining university education. However universities were interested party in limiting the inflow of students with insufficient education and motivation. We conclude that the state policy of foreign students was equally opposed and harmonized the position of German universities.

Keywords: Germany, German universities, foreign students, academic community.

A. Quellen 1. Besonderheiten der Quellenlage in Deutschland. 1.1. Die Hochschulpolitik gehörte in Deutschland auch nach der Reichsgründung 1871 in die Kompetenz der Bundesstaaten. Daher gab es weder im Kaiserreich noch in der Weimarer Republik für den Gesamtbereich zuständige Reichsinstanzen. Kleinere deutsche

Staaten orientierten sich zwar häufig am Beispiel Preußens, das über die größte Zahl höherer Lehranstalten verfügte, ohne dabei aber das „preußische Modell“ einfach zu übernehmen. Für die reichsweite Harmonisierung sorgten Institutionen wie die „Konferenz von Vertretern deutscher Regierungen in Hochschulangelegenheiten“ (1898-1933). Die Hochschulen und die Hochschullehrer setzten den staatlichen Regulierungsinstanzen mit der „Außeramtlichen Deutschen Rektorenkonferenz“ (seit 1903), dem „Deutschen Hochschullehrertag“ und dem „Verband deutscher Hochschulen“ eigene Beratungsgremien und Standesorganisationen entgegen. Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges übernahm die Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes (1920 eingerichtet) koordinierende Aufgaben bei der internationalen Hochschulzusammenarbeit und der Regulierung des Ausländer- und Auslandsstudiums. Erst nach der nationalsozialistischen Machtergreifung wurde 1934 die Kulturhoheit der Länder mit der Bildung eines Reichsministeriums aufgehoben, das mit dem preußischen Kultusministerium zum „Reichs- und Preußischen Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung“ fusionierte.

1.2. Die deutschen Universitäten waren zwar „Staatsanstalten“ in dem Sinne, dass sie vom Staat unterhalten wurden und sich einem immer dichter werdenden staatlichen Regelwerk unterworfen sahen. Gleichzeitig gestalteten sie ihre inneren akademischen Angelegenheiten weitgehend in Selbstverwaltung. Die Entscheidung über die Immatrikulation von Studierenden lag im Regelfall in den Händen der Hochschulen. Dies betraf auch die ausländischen Studienbewerber. Der Ermessensspielraum war dabei in den von den Kultusministerien genehmigten Hochschulstatuten und ggf. wie in Preußen musterhaft in allgemeinen „Vorschriften für die Studierenden der Landesuniversitäten“ festgeschrieben. Die überwiegend in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts geschaffenen Technischen Hochschulen (TH) konnten in ihrer kurzen Geschichte keine ähnlich starken Traditionen der Selbstverwaltung ausprägen und waren direkter der Regulierungsgewalt des Staates unterworfen. In Preußen wurde so um 1900 die Zulassung ausländischer Studierender an den TH grundsätzlich geregelt. Andere Hochschulen – etwa die Landwirtschafts- und Forstakademien – unterstanden nicht den Kultusministerien, sondern den entsprechenden Fachministern, die ihre Immatrikulationspraxis an die Regelungen der Kultusministerien anlehnten.

Somit wurde die Politik gegenüber ausländischen Studierenden an den deutschen Hochschulen in einem Mit- und auch Gegeneinander verschiedener Institutionen mit jeweils eigenen Interessen ausgehandelt. Das relevante amtliche Schriftgut ist nicht zentralisiert, sondern überwiegend in drei Gruppen von Archiven - den Hochschularchiven, den Staats- bzw. Landesarchiven und den Archiven von Reichsinstitutionen – zu finden. Worauf der Schwerpunkt der Recherche zu legen ist, hängt von der jeweiligen Fragestellung ab.

2. Universitäts- und Hochschularchive. 2.1. Für personenbezogene Forschungen, in denen die nationale, soziale und konfessionelle Herkunft, die Studieninteressen, das soziale und gesellschaftliche Leben der Bildungsmigranten im Deutschen Reich im Mittelpunkt stehen, sind die Akten der Universitäts- und Hochschularchive von zentraler Bedeutung. Den Matrikelbücher oder -listen, Alben, Anmelde- und Adressbüchern oder Gasthörerverzeichnis können wesentliche Daten zur Person und zum Studienverlauf entnommen werden, auf deren Grundlage es möglich ist, ausgewählte Gruppen von Studierenden in ihrer Zusammensetzung und ihren akademischen Interessen mit sozialstatistischen Methoden zu beschreiben. Die Führung solcher Verzeichnisse war allerdings in den deutschen Hochschulstaaten nicht einheitlich, so dass ihr Quellenwert unterschiedlich zu bewerten ist. Umfangreichen Angaben

in Preußen, aber auch in Sachsen und Thüringen stehen eher spärliche Daten in Baden oder Bayern gegenüber. An der Universität Freiburg in Baden war zum Beispiel ganz in der Tradition selbstverständlicher Internationalität der Wissenschaft lediglich der Geburtsort des Studierenden anzugeben. Da zudem nur die zuletzt besuchte Lehranstalt genannt werden musste - häufig bereits eine Hochschule im Ausland - lassen sich Herkunft und wissenschaftliche Vorbildung nur schwer bewerten. Wenn Alben oder Anmeldebücher nicht überliefert sind, muss auf die gedruckten Verzeichnisse der Studierenden zurückgegriffen werden. Ergänzende Angaben über die Studienverläufe können je nach Überlieferung aus Studentenakten, Exmatrikeln oder Studien- und Sittenzeugnisse gewonnen werden. An Technischen Hochschulen erfüllen die Diplomakten eine ähnliche Funktion. In den Fakultätsakten der Universitäten findet sich ebenfalls Schriftgut über Abschlussprüfungen und Promotionsverfahren mit personenbezogenen Angaben.

2.2. Allgemeine Fragen der Politik der jeweiligen Hochschulen gegenüber dem Studium von Ausländern sind in den Akten von Rektorat und Senat, in Preußen auch der Kuratoren als staatliche Aufsichtsbeamte bei den Universitäten, sowie in den Fakultätsakten zu recherchieren. Hier finden sich u.a. auch der Schriftwechsel mit den Kultusministerien, Petitionen deutscher Studenten, Stellungnahmen der Institute und einzelner Professoren. Allein schon der Kontext und der Zeitpunkt der Anlage spezieller Akten zum Ausländerstudium lassen Rückschlüsse auf die jeweilige Wahrnehmung der akademischen Ausländerfrage zu. Darüber hinaus spiegeln sie das inneruniversitäre Meinungsbild sowie differierende Interessen und Auffassungen wieder. An der Universität Heidelberg z.B. wurde Schriftgut über die „Zulassung von Ausländern zur Immatrikulation“ bereits seit 1838 geführt, im benachbarten Freiburg erst seit 1907. Die meisten Bestände entstanden mit der Zuspitzung der Diskussionen um das Ausländerstudium im Reich um 1900. Die Fakultätsakten enthalten, je nach den örtlichen Gegebenheiten, oft auch Anfragen von Ausländern über Zulassungsvoraussetzungen, aus denen auch Auskünfte über ihre Vorbildung und die Motive für ein Studium in Deutschland erschlossen werden können. Interessant sind besonders stark nachgefragte Institute, an denen der überproportionalen Präsenz von Ausländern ein intensiverer Meinungsbildungsprozess stattfand.

2.3. Eine weitere Quelle sind die Akten zu den akademischen Vereinen ausländischer Studierender. Soweit diese nur Studierende der jeweiligen Hochschule als Mitglieder aufnehmen, fielen sie unter die akademische Gerichtsbarkeit, und es existiert Schriftgut in den Beständen des Rektors und Senats oder des Universitätsrichters. Wenn Vereine hochschulübergreifend waren oder der nichtakademischen Gesellschaft offen standen, unterlagen sie der Zuständigkeit der Polizeibehörden. In einigen deutschen Staaten, etwa in Bayer, werden Akten zu studentischen Vereinen auch in den Beständen der Polizeipräsidiums geführt. Die Dokumente in den Universitätsarchiven enthalten meist neben dem Ersuchen um Zulassung lediglich Statuten, Listen der Gründungsmitglieder und für die folgenden Semester Mitglieder- und Vorstandsverzeichnisse. Seltener sind Protokolle der Universitätsbehörden zu Vernehmungen oder Spitzelberichte zu finden. Da ausländische Studenten in deutschen wissenschaftlichen Vereinen und – z.B. bei deutscher Abstammung - mitunter auch in einheimischen Studentenverbindungen mitwirkten, empfiehlt es sich, deren Akten gleichfalls durchzusehen.

3. Archive der deutschen Bundesstaaten. Schriftgut zum Ausländerstudium ist in den Beständen aller Ressorts zu finden, die sich mit seiner Organisation, politischen Regulierung, Überwachung und Finanzierung zu befassen hatten. Die Akten enthalten Berichte der Hochschulen, Antworten auf Umfragen zum Studium von Ausländern, statistische Zusammenstellungen, Namenslisten von Studenten, Sammlungen von Zeitungsausschnitten usw. Sie reflektieren politische Grundsatzdebatten über das Ausländerstudium, die Vorbereitung von Berichten in den Landtagen, den innerdeutschen Informations- und Meinungsaustausch,

Verhandlungen zwischen den Ministerien. Struktur und Umfang der Bestände unterscheiden sich je nach der Organisation der Landeskabinette und der Relevanz der Hochschulpolitik.

3.1. In den Akten der Kultusministerien sind in der Regel eigenständige Bestände zum Studium von Ausländern zu finden, später ergänzt um das Auslandsstudium. Im Preußischen Geheimen Staatsarchiv in Berlin-Dahlem ist die Aktenführung aus historischen Gründen und entsprechend der internen Kompetenzverteilung zweigeteilt: Seit 1889 gibt für die Technischen Hochschulen separates Schriftgut über das Studium von Ausländern; der Bestand wurde bis 1925 geführt. Parallel dazu existieren seit 1897 „Acta betreffend die Zulassung von Ausländern zum Studium an den Universitäten“, die für die Zeit nach 1900 von maßgeblicher Bedeutung sind. Im Generallandesarchiv Karlsruhe gibt es 1902 beginnende Akten über die „Zulassung von Ausländern zum Studium an den badischen Hochschulen“ und über die „Aufnahme russischer Studierender an der Technischen Hochschule“. Das Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden führte gemeinsame Bestände für die Universität Leipzig und die TH Dresden. Im Bayerischen Hauptstaatsarchiv München sind die Quellen zum Ausländerstudium an den Universitäten eher dürftig. Ausführlicher ist die Dokumentation über die „Aufnahme der Studierenden, Zuhörer, Hospitanten und Ausländer“ der TH München, der Bestand wurde seit 1899 geführt. In den Thüringischen Landesarchiven ging ein Großteil der Akten des Kultusministeriums im Krieg verloren. Neben solchen Generalakten können auch andere Bestände von Interesse sein, z.B. für Preußen, wo das Ausländerstudium seit den 1890er Jahren auch im Zusammenhang mit der Reform des Medizinalwesens und dem Frauenstudium diskutiert wurde.

3.2. Soweit die ausländischen Studierenden politisch missliebiger Stimmungen und Aktivitäten oder der Verbindung zu politischen Exilorganisationen verdächtigt wurden, waren sie Gegenstand der Beobachtung durch die Innen- und Polizeibehörden. Dies traf in besonderem Maße auf Studierende aus Osteuropa und hier wiederum aus dem Russischen Reich zu. Aus diesem Grunde befinden sich auch in den Akten der Innenministerien und Polizeipräsidien Dokumente zum Ausländerstudium. In Preußen kam bei der polizeilichen Beobachtung von Ausländern dem Berliner Polizeipräsidium eine Schlüsselrolle zu, dessen Beständen im Landesarchiv Berlin Material über politisch verdächtiger Studierende und studentische Organisationen enthalten. Ähnliche Akten der Polizeidirektion München im Staatsarchiv München sind gleichfalls eine hervorragende Quelle zum Ausländerstudium. Im Sächsischen Hauptstaatsarchiv Dresden werden im Bestand „Reichs- und Ausländische Sozialdemokratie“ Berichte sächsischer Polizeidienststellen über politische Aktivitäten unter russländischen und polnischen Studierenden und ihre Kontakte zur deutschen Sozialdemokratie aufbewahrt.

3.3. Im Preußischen Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten war die Abteilung Erziehung, Kunst, Wissenschaft und Medizinalwesen in der Hautabteilung III (rechts- und kulturpolitische Fragen) u.a. mit dem zwischenstaatlichen Austausch von Universitäts- und Studienprogrammen sowie der Beschaffung von Material über das ausländische Universitäts- und Hochschulwesen befasst und in Diskussionen über die Zulassung von Ausländern zum Studium und zu den Staatsprüfungen (sowie umgekehrt) involviert. Ähnlich ist die Aktenlage in anderen deutschen Staats- und Landesarchiven. Im Archiv des sächsischen Außenministeriums befinden sich mehrere Bestände zur Stellung und zum politischen Verhalten von Ausländern, u.a. auch mit Schriftwechsel zwischen dem Ministerium und der russischen Gesandtschaft. Ein Teil dieser Akten gelangte nach dem Zweiten Weltkrieg – u.a. zusammen mit ähnlichen Beständen aus dem Preußischen Geheimen Staatsarchiv - in sowjetischen Besitz und befindet sich heute im Staatsarchiv für Sozialpolitische Geschichte in Moskau.

3.4. In Preußen und auch in Sachsen schaltete sich im Kontext von Haushaltsberatungen auch das Finanzministerium mehrfach in Diskussionen über die Zulassung von Ausländern

ein und forderte ihre stärkere Hinzuziehung zur Deckung der Kosten für die Hochschulen. In den entsprechenden Beständen gibt es u.a. Schriftwechsel zu den Hochschulstats, aber auch zu allgemeinen Studentenangelegenheiten und Zulassungsbestimmungen. Für die Zeit nach dem Ersten Weltkrieg kommen in Preußen Etats- und allgemeine Angelegenheiten verschiedener Institute hinzu, die mit dem Auslands- oder Ausländerstudium befasst waren.

4. Das Bundesarchiv und das Archiv des Auswärtigen Amtes. Für die Zeit bis zum Ersten Weltkrieg ist das Material zum Ausländerstudium im Deutschen Reich in den Beständen des ehemaligen Reichsarchivs und des Politischen Archivs des Auswärtigen Amtes aufgrund der geschilderten Kompetenz der deutschen Einzelstaaten nur von ergänzender Bedeutung. Die Akten zur Zulassung ausländischer Bürger zu deutschen Schulen und Hochschulen im Bundesarchiv betreffen vor allem das rechtswissenschaftliche Seminar für russische Staatsstipendiaten an der Universität Berlin. Einzelne Dokumente zur Zulassung zur Prüfung und Anerkennung von Zeugnissen finden sich im Bestand der Rechtsabteilung des Auswärtigen Amtes, zum allgemeinen Pass- und Fremdenpolizeiwesen auch in den Akten des Reichsamtes des Inneren im Bundesarchiv Berlin. Weiteres Material kann in den Beständen zur Deutschen Studentenschaft, zum Verband der Vereine Deutscher Studenten und anderen nichtstaatlichen Institutionen im Bundesarchiv Koblenz recherchiert werden. Im Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes werden kultur- und wissenschaftspolitische Fragen für die Zeit vor 1920 in den Beständen der rechts- und handelspolitischen Abteilung sowie der Abteilung Personalien und Verwaltung geführt. Ein Teil der Vorkriegsakten wurde der 1920 geschaffenen Kulturabteilung zugeordnet. Einzelne begleitende Aspekte können u.a. aus Berichten der deutschen diplomatischen Vertretungen im Ausland recherchiert werden. Für konkrete Debatten relevantes Schriftgut befindet sich oft in Form von Abschriften in den Archiven der Länder.

Für Forschungen zur Geschichte des Ausländerstudiums nach 1920 kommt den zentralen staatlichen Archive aufgrund der Veränderungen in der politischen Zuständigkeit eine ungleich größere Bedeutung. Für die Weimarer Republik sind zunächst die Akten der Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes für den gesamten Komplex der wissenschaftlichen Beziehungen mit dem Ausland maßgeblich. Hier findet sich u.a. Schriftgut über die Zulassung und Betreuung ausländischer Studenten, die Werbung für ein Studium in Deutschland, das Studium von Deutschen im Ausland, die Arbeit amtlicher und halbamtlicher Stellen bis hin zum Deutschen Akademischen Austauschdienst (DAAD). Eine gute Hilfe für gezielte Recherchen geben die Findbücher zu „Kunst und Wissenschaft“ und „Kulturabteilung, revidierte Bestände“. Für die Zeit nach der nationalsozialistischen Machtergreifung wurden die Kompetenzen für das Ausländerstudium neu geordnet und im Wesentlichen im Amt für Wissenschaft des Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung angesiedelt, wobei das im Bundesarchiv Berlin geführte Schriftgut bereits vor 1933 einsetzt. Von großem Interesse sind hier u.a. die Akten des Reichsverbandes der deutschen Hochschulen z.B. mit Schriftgut der Deutschen Akademischen Auskunftsstelle in Dresden und des DAAD. Für das Studium von Russländern in Deutschland, die nach 1922 allerdings mehrheitlich als politische Emigranten zu Staatenlosen wurden und nicht mehr als Bildungsmigranten im eigentlichen Sinne gelten können, sind die Bestände zum Russischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin und zu den russischen Emigranten im Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes und im Preußischen Geheimen Staatsarchiv relevant. Sie sind u.a. deshalb von Interesse, weil hier auch allgemeine Positionen zum Stellenwert ausländischer Absolventen als Agenten deutscher Interessen diskutiert werden.

5. Personalnachsätze. Hier ist der Kenntnisstand des Autors im Moment auf das Universitätsarchiv Halle sowie das Landesarchiv Berlin, das Preußische Geheime Staatsarchiv und der Handschriftenabteilung der Staatsbibliothek Berlin begrenzt. Von Bedeutung für

die Untersuchung politischer Grundsatzdebatten um das Ausländerstudium sind hier u.a. die Personalnachlässe von prägenden Persönlichkeiten der deutschen Hochschulpolitik wie F. Althoff und C. H. Becker. In den Universitätsarchiven kann eine Sichtung der Nachlässe von Wissenschaftlern sinnvoll sein, die sich in den Debatten über die „akademische Ausländerfrage“ stärker engagiert hatten.

6. Gedruckte Quellen. Hier gibt es eine große Vielfalt, auf die nur schlaglichtartig hingewiesen werden kann. Eine wichtige Quelle sind die stenographischen Protokolle der Landtage. Das Ausländerstudium war hier mehrfach während der Debatten über die Hochschulstats Gegenstand politischer Auseinandersetzungen. Aus den Beiträgen der Abgeordneten und den Stellungnahmen von Vertretern der Kultusministerien lassen sich das Meinungsspektrum in den politischen Parteien und die grundsätzlichen Position der jeweiligen Landesregierungen rekonstruieren. Im Reichstag stand das Thema russländische Studierende z.B. im Jahre 1904 im Mittelpunkt einer politischen Grundsatzdebatte, in der auch der Reichskanzler und der Reichsaußenminister Stellung bezogen. Den Anlass lieferten ein Prozess gegen Schmuggler von revolutionärer Literatur in Königsberg und Kontakte „anarchistisch“ gesinnter russischer Studenten zur deutschen Sozialdemokratie. Zu diesem Prozess und seinem publizistischen Echo gibt es eine quellenreiche Darstellung von K. Eisner. In bestimmtem Umfang kann auf amtliches oder halbamtliches Schriftgut zurückgegriffen werden. Dazu gehören u.a. Bekanntmachungen im Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen oder im Zentralblatt für das Deutsche Reich, die Jahresverzeichnisse der an den Deutschen Universitäten erschienenen Schriften, die Preußische Statistik mit periodisch veröffentlichten Hochschulstatistiken. In den Münchener Hochschulnachrichten finden sich offizielle amtliche Angaben über Studierendenzahlen, Stellungnahmen von Hochschulen und Ministerien zu Fragen des akademischen Ausländerstudiums, Beiträge des Herausgebers von Salvisberg und von Hochschullehrern. Dem preußischen Kultusministerium nahestehende Auffassungen in Fragen der auswärtigen Kulturpolitik vertrat die Internationale Wochenschrift. Eine vielgestaltige und wertvolle Quelle sind die von amtlichen Stellen, aber auch von studentischen Vereinen oder privat herausgegebene Studien- oder Hochschulführer und Ratgeber für ausländische Studenten. Sie geben nicht nur Auskunft über die Politik gegenüber fremden Studenten, Studienangebote und akademische Vorschriften, sondern spiegeln auch das Selbstverständnis der Autoren bzw. herausgebenden Institutionen wieder. In gedruckter Form verfügbar sind außerdem die Protokolle der Hochschulkonferenzen der deutschen Bundesstaaten und Österreichs 1898 bis 1918. Für statistische und prosopographische Untersuchungen sind, wie bereits erwähnt, weiterhin die halbjährlich gedruckten Adress- und Mitgliederverzeichnisse der Universitäten ergänzend zu den Matrikeln hinzuzuziehen.

7. Zeitgenössische Publizistik. Die zeitgenössische Presse und politische Publizistik spielte in der Debatte über das Auslands- und Ausländerstudium eine zentrale Rolle und ist für historische Forschungen zu diesem Thema in mehrfacher Hinsicht eine hervorragende Quelle. Zunächst informierte sie seit den 1890er Jahren über die Entwicklung der Zahl, der Herkunft und der Verteilung ausländischer Studierender. Neben Parlamentsdebatten, Versammlungen und Vereinen war die Presse das zentrale Medium öffentlicher Meinungsbildung. Auf ihrer Grundlage kann über die Positionen unterschiedlicher gesellschaftlicher Gruppen geurteilt werden. Gleichzeitig war sie ein Mittler zwischen gesellschaftlichen Interessengruppen und staatlicher Politik. Mehrfach fanden deutschlandweite Debatten der „akademischen Ausländerfrage“ statt. In Reaktion auf einen Bericht in der russischen Zeitung „Rossija“ bezogen z.B. im 2. Halbjahr 1912 eine größere Zahl prominenter deutscher Hochschullehrer wie die Mediziner Hertwig und Waldeyer sowie der Historiker Schieman Stellung zum Ausländerstudium.

Auf den Einfluss der Presse weisen umfangreichen Sammlungen von Zeitungsausschnitten in Landes- und zum Teil auch Hochschularchiven hin. Da eine Durchsicht aller wichtigen Zeitungen, Wochen- und Monatsschriften sehr aufwendig wäre, empfiehlt sich die Auswertung solcher Pressesammlungen als Ansatz für weitere Recherchen. Einige meinungsführende Zeitungen von gesamtdeutscher und regionaler Bedeutung sind im Anhang genannt. Debatten in Teilöffentlichkeiten wie unter der deutschen Studentenschaft und unter Hochschullehrern sowie Angehörigen der akademischen Berufe sind mangels anderer Quellen vor allem über die Fach- oder Verbindungspresse zu recherchieren. Neben der deutschen besaß auch die russländische bzw. russisch-jüdische Studentenschaft eigene studentische Publikationsorgane. Schließlich gibt es so genannte graue Literatur in Form von Broschüren und Streitschriften, die im Umfeld studentischer Vereinigungen sowie berufsständiger und politischer Organisationen entstand. Auch dazu sind im Anhang nähere Angaben zu finden.

B. Forschungsverlauf, Schwerpunkte und Desiderate.* Als selbständiges Problem mit eigenen Fragestellungen und Methoden wird die studentische Migration nach Deutschland erst seit etwas mehr als drei Jahrzehnten behandelt. Bis dahin interessierte das Ausländerstudium eher im Zusammenhang jeweils aktueller politischer Debatten oder im Kontext anderer Fragestellungen. Diese Annäherung - quasi von den Rändern her - bedingte neben der geschilderten Quellsituation einen selektiven Forschungsstand: Während einzelne Aspekte wie das Studium von Russländern, Polen und amerikanischen Studenten bereits häufiger und unter verschiedenen Blickwinkeln thematisiert wurden, bleiben andere weitgehend ein Desiderat. Es fehlen zusammenfassende Würdigungen und die Einordnung in allgemeine Fragen der deutschen und europäischen Hochschulgeschichte sowie des internationalen Kultur- und Wissenstransfers. Auch die Wirkungsgeschichte, der Einfluss auf die Formierung intellektueller Eliten, ist von biographischen Arbeiten und Untersuchungen zu den USA abgesehen noch wenig erforscht. Im Folgenden sollen, von der Genesis des Forschungsproblems ausgehend, zentrale Themen kenntlich gemacht werden.

1. In Deutschland setzte eine über die tagespolitische Polemik hinausgehende systematische Betrachtung des Ausländerstudiums - nach einer ersten Berücksichtigung in Werken von F. Paulsen oder P. Ssymank zur Geschichte des deutschen Hochschulwesens und der deutschen Studentenschaft - in den späten 1920er Jahren ein. Hintergrund größerer Studien von R. Schairer, K. Remme und H. Scurla bildeten konzeptionelle Debatten über eine aktive auswärtige Kulturpolitik des Deutschen Reiches. Diese knüpften an Überlegungen an, die unter F. Althoff um 1900 die Haltung des im preußischen Kultusministerium zum Ausländerstudium beeinflusst hatten, schon am Ende des Ersten Weltkrieges unter veränderten Bedingungen wieder aufgenommen worden waren und in der Weimarer Republik in eine systematische Politik hinüber wuchsen. Auf zentraler Ebene im Reich und in Preußen sind strategische Überlegungen mit Blick auf die kulturelle Außenwirkung Deutschlands wohl als ein zentraler Ansatz für die Politik gegenüber dem Ausländerstudium zu betrachten. Die den Absolventen aus dem Ausland zugedachte Rolle als Agenten des Transfers von „deutschem Geist“ wurde jedoch von der späteren Forschung noch nicht adäquat thematisiert und spielt auch in den vorliegenden Studien zur auswärtigen Kulturpolitik eine untergeordnete Rolle. So stehen z.B. über die eigentliche „Lamprecht – Bethmann Holweg – Debatte“ hinausgehende Studien zu den Impulsen noch aus, die von den wissenschaftlichen und wissenschaftspolitischen Ideen und Initiativen des Leipziger Universal- und Kulturhistorikers ausgingen und in den 1920er Jahren sowohl publizistische als auch organisatorische Bemühungen zur Förderung des Auslands- und Ausländerstudiums inspirierten. Kaum erforscht - sieht man einmal von der Darstellung Laitenbergers ab - ist die Geschichte des DAAD und seiner Vorläufer.

2. Ebenfalls schon vor dem Zweiten Weltkrieg wurden in den USA die Einflüsse europäischer Modelle auf die Genesis des amerikanischen Hochschulwesens diskutiert und dabei vor allem unter wirkungsgeschichtlichen Gesichtspunkten auch Fragen des Studiums von Amerikanern in Deutschland untersucht. Erste Publikationen zu diesem Thema erschienen bereits um 1900, wobei besonders D.B. Shumway reichhaltiges prosopographisches Material zusammenstellte, das für die spätere Forschung als Quelle von Bedeutung wurde. In den 1920er und 1930er Jahren entstanden Studien von W. H. Cowley, Ch. F. Thwing und J. A. Walz, die über das bloße Berichten über die Entwicklung des Studiums im Ausland auch seine Wirkung auf das amerikanische Hochschulwesen sowie die Immigration ausländischer Hochschullehrer zum Gegenstand hatten. An solche Forschungen wurde seit Mitte der 1960er Jahre u.a. von C. Diehl, Th. N. Bonner oder Ch. E. McClelland angeknüpft. Methodisch anregend ist K. Jarauschs Aufsatz, der mit prosopographischem Material am Beispiel von Göttingen ein Bild der sozialen und akademischen Dynamik dieser Studentenschaft zeichnet und nach ihrer Spezifik gegenüber den deutschen Kommilitonen fragt. Ein Vergleich zu anderen Studentengruppen, etwa den Russländern, wäre hier lohnend. Auch die Genderforschung (siehe unten) erhielt durch amerikanische Untersuchungen neue Anregungen. P. Mazons Aufsatz z.B. gehört zu den ersten Studien, in denen die Ausländer-, Frauen- und Judenfrage an deutschen Hochschulen im späten Kaiserreich ausdrücklich in ihrer Verknüpfung und im Kontext allgemeiner sozialer Veränderungen in der Studentenschaft und einer Anpassungskrise des deutschen Hochschulsystems betrachtet werden.

3. Auch erste Publikationen über die Verflechtungen zwischen den russischen Studentenkolonien mit dem revolutionären Exil erschienen bereits in den 1920er und 1930er Jahren. Diese enge Betrachtungsweise blieb nicht nur für die marxistische Geschichtsforschung lange dominierend. Den von der zeitgenössischen Publizistik geprägten Blick auf die russischen Studierenden als „Schnorrer, Verschwörer und Bombenwerfer“ quasi aufgreifend, interessierte die sowjetische wie die DDR-Forschung vor allem ihr Anteil am revolutionären Exil und ihre Beteiligung an der antizarenischen Bewegung. Da die sowjetische Historiographie außerhalb des revolutionsgeschichtlichen Kontextes Probleme russischen Lebens und russischer Kultur im Ausland überhaupt mied, wurden dem akademischen Studium russischer Untertanen in Deutschland und den damit verbundenen Bildungs- und Kulturtransfers wenig Beachtung geschenkt, so dass die entsprechende Literatur von wenigen Ausnahmen abgesehen (J.N. Ščapov) spärlich blieb. Erst seit den 1990er Jahren wurde der spontane Strom von Studenten an ausländische Hochschulen vom Ende der 1890er Jahre bis zum 1. Weltkrieg in Standardwerken von A. E. Ivanov auch im Kontext der russischen Bildungs- und Sozialgeschichte betrachtet. In der DDR wurde aus hochschul- oder regionalgeschichtlicher Perspektive danach gestrebt, einen Platz in den Annalen der russischen revolutionären Bewegung zu besetzen. Einige so entstandene Studien von B. Brachmann, K. Brundig oder L. Fritsche über russische Studenten in Berlin, Jena und Dresden sind aufgrund der materialreichen Darstellungen oder der Dokumentenanhänge von Interesse. Auch in der Forschung der Bundesrepublik Deutschland wurde das Studium von Russländern im Kontext des Exils untersucht, wobei Arbeiten von D. Dahlmann, L. Schneider oder F. Ortman den Blick auf breitere historische Zusammenhänge und andere methodische Ansätze weiteten und von der Fokussierung auf die revolutionäre Sozialdemokratie wegführten. C. Weill skizzierte erstmals für den Zeitraum von 1900 bis 1914 ein Gesamtbild der russländischen Studentenschaft im Deutschen Reich und untersuchte sowohl das akademische, soziale, gesellschaftliche wie das politische Leben in den Studentenkolonien. Ihre Studien lieferten maßgebliche Anregungen für das Projekt zur Geschichte des Studiums von Russländern an deutschen Hochschulen an der Universität Halle. Neue Ansätze, die hier verfolgt wurden, sind

u.a. sozialstatistisch basierte Untersuchungen zur Struktur der russländischen Studentenschaft von A. de Boor, zur Debatte über Studenten aus Russland in der deutschen Öffentlichkeit von H.R. Peter, zur nationalen Transformation der russisch-jüdischen Studentenschaft von I. Savinova. Aus der Zusammenarbeit mit französischen, russischen, ungarischen und schweizerischen Wissenschaftlern entstand ein Forschungsnetzwerk, das international vergleichende Studien zur studentischen Migration in und nach Europa anstrebt.

4. Ein weiteres Thema, in dessen Kontext zur Studentenmigration aus Osteuropa intensiver geforscht wurde, ist die jüdische Geschichte und der Antisemitismus. Dies trug zunächst der Tatsache Rechnung, dass Juden unter den ausländischen Studenten im Deutschen Reich bis zum Ersten Weltkrieg eine besonders signifikante Gruppe darstellten. Die „Judenfrage“ an deutschen Hochschulen wurde seit den späten 1970er Jahren in Aufsätzen im Jahrbuch des Leo-Baeck-Instituts und verschiedenen Einzelstudien behandelt. Fragen des Ausländerstudiums wurden hier dabei vor allem von J. Wertheimer und später von M. Graetz, P. Mazon, K.H. Pickus, F. Tych, C. Weill aufgegriffen, die z.T. bereits an anderer Stelle angeführt worden sind. Die Ursachen des Phänomens in Russland sind weitgehend erforscht. Spezielle Studien zu den russisch-jüdischen Studenten an deutschen Hochschulen sind jedoch noch rar oder in der Fragestellung begrenzt. Wertheimer konzentriert sich z.B. auf ihre Wahrnehmung im Kontext der „Ausländerfrage“ und des akademischen Antisemitismus und damit ihre besondere Betroffenheit von Diskriminierung, Weill beschreibt die Entstehungsgeschichte russisch-jüdischerer Studentenorganisationen. Erst Graetz, Pickus und zuletzt Savinova richten den Blick auf deren Beitrag zur Konstruktion einer jüdischen Identität und zur Herausbildung einer nationalen Intelligenz, der in Analogie zur Rolle polnischer Studenten im Ausland bei der Formierung der national-polnischen Intelligenz gesehen werden kann.

5. Wie bereits erwähnt, sorgte die Genderforschung in den letzten zwei Jahrzehnten für eine Bereicherung der Literatur zum Ausländerstudium in Deutschland, wobei nicht nur der zeitliche Zusammenfall beider Themen anregend war, sondern auch ihre sachliche Verknüpfung zunehmend thematisiert wird. Das wissenschaftliche Interesse konzentrierte sich vor allem auf russländische und amerikanische Frauen an deutschen und schweizerischen Hochschulen, wobei im Mittelpunkt das Medizinstudium stand. Die Studien von A. Burchardt, S. L. Singer und zuletzt N. Tikhonov sind hier wegweisend, indem sie auf unterschiedliche Weise komparatistisch vorgehen und sowohl die Situation an deutschen und schweizerischen Lehranstalten als auch die Spezifik der amerikanischen, deutschen und russischen Studentinnen in Vergleich setzen. Zu den Vorzügen der meisten Arbeiten zum Frauenstudium gehören zudem die Dichte des bibliographischen Materials und die prosopographische Arbeitsweise.

Bibliographischer Anhang

Die hier angeführte Literatur umfasst den Zeitraum bis 2006, stellt eine Auswahl dar, spiegelt die Forschungsinteressen des Autors wieder und erhebt keinen Anspruch auf Vollständigkeit.

A. GEDRUCKTE QUELLEN

1. Statistiken, Quelleneditionen: Vom Brocke B., Krüger P. (Ed.) Hochschulpolitik im Föderalismus. Die Protokolle der Hochschulkonferenzen der deutschen Bundesstaaten und Österreichs 1898 – 1918. Berlin 1994; Statistik der Landesuniversitäten: mit Einschluss des Lyceum Hosianum zu Braunsberg, der bischöflichen Klerikalseminare und der Kaiser-

Wilhelms-Akademie für das Militärärztliche Bildungswesen in Berlin für das Studienjahr 1911/12 (1913), Berlin 1913; Statistik der Landesuniversitäten und Hochschulen: mit Einschluss der Medizinischen Akademie zu Düsseldorf und der Akademie zu Braunsberg, Berlin, 1925-1926; Eulenburg F. Die Frequenz der deutschen Universitäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart, Leipzig 1904; Titze H. Datenhandbuch zur deutschen Bildungsgeschichte, Bd. 1, T. 1 u. 2. Göttingen 1987, 1995

2. Studienführer, Kalendarien, Verzeichnisse: Deutscher Universitätskalender (1872-1927); Hallescher Universitätskalender; Jahresverzeichnis der an den Deutschen Universitäten erschienenen Schriften. Berlin 1885 u. folgende Jahre; Minerva. Jahrbuch der Universitäten der Welt. Berlin und seine Universität. Ein Führer für Studenten mit besonderer Berücksichtigung der Ausländer, hrsg. von der Amtlichen Akademischen Auskunftsstelle an der Universität Berlin. Berlin 1914; Paszkowskij W. (Ed.) Lesebuch zur Einführung in die Kenntnis Deutschlands und seines geistigen Lebens. Für ausländische Studierende und für die oberste Stufe höherer Lehranstalten des In- und Auslandes, Berlin 1909; Russkij student v Germanii, Avstro-Vengrii i Švejcarii / Russischer Studentenalmanach für Deutschland, Österreich und die Schweiz. III. Jahrgang. Berlin 1912; Margolin D. Studenčeskij spravočnik. Rukovodstvo dlja postupajuščich vo vse vyssie učebnye zavedenija za granicej. Kiev 1909

3. Zeitgenössische Publizistik: Die Ausländerfrage an den Universitäten und Technischen Hochschulen. T. 1-4 / Deutsche Literaturzeitung. No 6-9 (1906), - S.325-331, 389-396, 452-458, 517-521; Bauer E. Russische Studenten. Ein Beitrag zur Geschichte der revolutionären Bewegung in Russland. Annaberg 1901; Von Below G. Die Immatrikulation von Angehörigen feindlicher Staaten / Der Grenzbote. No 73 (1914). - S.328-331; Böninger E. Das Studium von Ausländern auf deutschen Hochschulen. Düsseldorf 1913; Eisner K.(Ed.) Der Geheimbund des Zaren. Der Königsberger Prozess wegen Geheimbündelei, Hochverrat gegen Russland und Zarenbeleidigung vom 12. bis 25. Juli 1904. Nach den Akten und stenographischen Aufzeichnungen mit Einleitungen und Erläuterungen. Berlin 1904; Gerloff H. Die Ausländerfrage an den deutschen Hochschulen. Eine Denkschrift im Auftrage der Vertretung der Deutschen Studentenschaft. Göttingen 1920; Goldschmidt K. Die Ausländer an deutschen Hochschulen und die deutschen Schulen im Ausland. / Technik und Wirtschaft, No (1916). - S.245-252; Granovskij L.: O položenii russkoj učaščesja molodeži, v častnosti – studentov mediciny, v vyssich učebnych zavedenijach Germanii / Obščestennyj vrač. No 8 (1913). S.942-971; Hensing K. Die Ausländerfrage an den deutschen Hochschulen. Vortrag, gehalten auf dem Alldeutschen Verbandstage am 17. Juni 1905 zu Worms. München 1905; Leščinskij J. Iz materialov odnoj studenčeskoj ankety / Russkaja mysl'. No 7 (1914). – S.118-144; Mišilevič D. Položenie russkoj učaščesja molodežv Germanii. Pis'mo iz Mjunchena. / Obrazovanie. No 9. (Moskau 1901). - S.19-29; Mommsen W. Ausländerstudium / Student und Ausland. No 2-3 (1921) - S.45-47; Sukennikov A. Pervyj kongress russkich studentov i studentok, učaščichsja za granicej. Berlin 1902; Wienecke C. H. Ausländer an deutschen Hochschulen und die „Stimmungen“ ihnen gegenüber / Der Kunstwart und Kulturwart. Halbmonatsschau für Ausdruckskultur auf allen Lebensgebieten. No 26 (1913). - S.168-171

Zeitschriften (Auswahl): Akademische Blätter. Zeitschrift des Verbandes der Vereine Deutscher Hochschulen (Berlin, 1886-1939); Academische Monatshefte (München, 1884-1913); Akademische Rundschau. Zeitschrift für das gesamte Hochschulwesen und die akademischen Berufsstände (Leipzig, 1901-1922); Berliner Akademische Wochenschrift (1906-1907); Burschenschaftliche Blätter (wechselnde Verlagsorte, 1887-1940); Deutsche Literaturzeitung (Berlin, seit 1880); Evrejskij student (Berlin, 1913-1914); Der Freistudent (Halle, 1907-1909); Hochschulnachrichten. Übersicht über das gesamte Hochschulwesen des In- und Auslandes

(München, 1890-1929); Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik (Berlin, 1907-1911, dann bis 1921 Internationale Monatsschrift); Der jüdische Student (Berlin, 1904-1933); KC-Blätter. Monatsschrift der im Kartell-Convent der Verbindungen Deutscher Studenten Jüdischen Glaubens vereinigten Korporationen (Berlin, 1910/1911-1933); Kunstwart“ (München, 1887–1932, von 1912-1925 Kunstwart und Kulturwart); Münchner Akademische Rundschau (München, 1911-1915); Otečestvennye zapiski (Berlin, 1912-1914); Studenčeskij listok (Berlin, 1913-1914); Student und Ausland. Monatsschrift zur Förderung der internationalen Zusammenarbeit der Studenten (Leipzig, nachgewiesen 1921); Zeitschrift für angewandte Chemie (Darmstadt, 1887-1931); Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden (Berlin, 1905-1931). Tageszeitungen (Auswahl): Badische Zeitung; Berliner Tageblatt; Deutsche Tageszeitung; Frankfurter Zeitung; Leipziger Neueste Nachrichten; Leipziger Volkszeitung; Münchner Neueste Nachrichten; Nationalzeitung; Neue Preußische (Kreuz-) Zeitung; Norddeutsche Allgemeine Zeitung; Die Post; Saalezeitung; Staatsbürgerzeitung; Der Tag; Tägliche Rundschau; Vorwärts; Vossische Zeitung

B. LITERATUR

1. Allgemeine und übergreifende Darstellungen. 1.1. Auswärtige Kulturpolitik: Von Brocke B. (Ed.) Das „System Althoff“ in historischer Perspektive. Hildesheim 1991; Vom Bruch R. Weltpolitik als Kulturmission. Auswärtige Kulturpolitik und Bildungsbürgertum in Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Paderborn 1982; Doeberl M. (Ed.) Das akademische Deutschland. Bd. III: Die deutschen Hochschulen in ihren Beziehungen zur Gegenwartskultur. Berlin, 1930; Düwell K. Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918 – 1932. Grundlinien und Dokumente. Köln 1976; Düwell, K. Der Einfluss des deutschen technischen Schul- und Hochschulwesens auf das Ausland (1870-1930) / Zeitschrift für Kulturaustausch. No 31 (1981). - S.80-95; Kloosterhuis J. Friedliche Imperialisten. Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik 1906 – 1918. T. 1 u. 2. Frankfurt/Main 1994; Müller G. Carl Heinrich Becker: Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften. Köln 1997; Müller G. Weltpolitische Bildung und akademische Reform. Carl Heinrich Beckers Wissenschafts- und Hochschulpolitik 1908 – 1930. Köln 1991.

1.2. Ausländerstudium in Deutschland: Drewek P. „Die ungastliche deutsche Universität“. Ausländische Studenten an deutschen Hochschulen 1890-1930 / Jahrbuch für historische Bildungsforschung. No 5 (1999). - S.197-224; Drewek P. Limits of Educational Internationalism: Foreign Students at German Universities Between 1890 and 1930 / Bulletin of the German Historical Institute. No 27 (2000); Laitenberger V. Der DAAD von seinen Anfängen bis 1945 / P. Alter (Ed.) // Der DAAD in der Zeit. Geschichte, Gegenwart und zukünftige Aufgaben. Bonn 2000. - S.21-48; Peter H.R. (Ed.) «Schorrrer, Verschwörer, Bombenwerfer?» Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. Frankfurt/Main 2001; Peter H.R., Tikhonov N. (Ed.) Universitäten als Brücken in Europa. Studien zur Geschichte der studentischen Migration [Les universités: des ponts à travers l'Europe. Etudes sur l'histoire des migrations étudiantes]. Frankfurt/Main 2003; Remme K. Das Studium der Ausländer und die Bewertung der ausländischen Zeugnisse. Berlin 1932; Schairer R. Die Studenten im internationalen Kulturleben. Beiträge zur Frage des Studiums in fremdem Lande. Münster 1927; Schairer R. Ausländische Studenten an deutschen Hochschulen / M. Doeberl (Ed.) // Das akademische Deutschland, Bd. III. - S.523-541; Scurla H. Umfang und Richtung der zwischenstaatlichen Studentenwanderung. Phil D. Leipzig 1933; Plaschka R. G. Mack K. (Ed.) Wegenetze Europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige

Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. München 1983; Plaschka R. G. Mack K. (Ed.) Wegenetze Europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. München 1987

2. Hochschulgeschichtliche Arbeiten. 2.1. BERLIN: Brachmann B. Russische Sozialdemokraten in Berlin. Mit Berücksichtigung der Studentenbewegung in Preußen und Sachsen. Berlin 1962; Ergetowski, R. Schiemann-Skandal. Karta z dziejów studenckiej polonii w Berlinie (1901) / Rozprawy z Dziejów Oświaty. t. XXIV. S.111-141; Feyl O. Die Universität Berlin und das östliche Europa zwischen 1890 und 1933 / G. Oberkofler, E. Zlabinger (Ed.) // Ost-West-Begegnung in Österreich. Festschrift für Eduard Winter zum 80. Geburtstag. Wien/Köln/Graz 1976. - S.51-71; Hartmann R. Japanische Studenten an der Berliner Universität 1920-1945. Berlin 2003; Heidborn T. Russländische Studierende an der Berliner Friedrich-Wilhelms-Universität und der Technischen Hochschule Berlin 1880-1914. Ph.D. Bonn 2009

2.2. DARMSTADT: Tych F. Die jüdischen Studenten aus Polen in Darmstadt (1). Biographische Notizen, in: Partner in Dialog / Dokumentation der gemeinsamen Veranstaltung der Technischen Universität Darmstadt mit der Technischen Universität Warschau im Rahmen der VI. Polnischen Musik- und Kulturwoche Darmstadt 1998. Ed. H. Böhme, M. Viehhaus. Darmstadt 1999 (TUD-Schriftenreihe Wissenschaft und Technik. Bd. 78). - S.245-250; Tych F. Die jüdischen Studenten aus Polen in Darmstadt (1). Warum? Welche Folgen? / Dokumentation der gemeinsamen Veranstaltung der Technischen Universität Darmstadt mit der Technischen Universität Warschau im Rahmen der VI. Polnischen Musik- und Kulturwoche Darmstadt 1998. Ed. H. Böhme, M. Viehhaus. Darmstadt 1999 - S.199-208. Viehhaus M. Innensichten: Polnisch-russisch-jüdische Studenten und ihr Umfeld an der TH Darmstadt / Dokumentation der gemeinsamen Veranstaltung der Technischen Universität Darmstadt mit der Technischen Universität Warschau im Rahmen der VI. Polnischen Musik- und Kulturwoche Darmstadt 1998. Ed. H. Böhme, M. Viehhaus. Darmstadt 1999. S.209-244

2.3. GÖTTINGEN: Andreev A.Ju. Die „Göttinger Seele“ der Universität Moskau. Zu den Wissenschaftsbeziehungen zwischen Moskau und Göttingen im frühen 19. Jahrhundert / Jahrbuch für Universitätsgeschichte. No 4 (2001). - S.83-101; Buchloh G., Rix W.T. (Ed.) American Colony of Göttingen. Historical and Other Data Collected Between the Years 1855-1888. Göttingen 1976; Jarausch K. American students in Germany. 1815-1914: The Structure of German and U.S. Matrikulants at Göttingen University / H. Geitz, J Heideking, J Herbst (Ed.) // German Influence on Education in the United States to 1917. New York 1995. - S.195-211; Maurer T. Balten, Polen, Juden – und strebsame Frauen. Die „russischen“ Studenten Göttingens um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert, in: Russland und die „Göttingische Seele“ / 300 Jahre St. Petersburg. Ed. by E. Mittler, S. Glitsch. Göttingen 2003. - S.453-473; Lauer R. Die Beziehungen der Göttinger Universität zu Russland / Göttinger Jahrbuch. No 21 (1973). S.219-241; Shumway D.B. The American Students of the University of Göttingen / German-American Annals. No 8 (1910). - S.171-254

2.3. HALLE: De Boor A. Der Sozialstatus russländischer Studenten an der Universität Halle die Entwicklung einer Kategorie aufgrund von Massendaten. Magisterarbeit. Halle 2003; Kimmelmeier F. Polnische Studentenvereine in Halle 1880-1914) / H.R. Peter N. Tikhonov (Ed.) // Universitäten als Brücken in Europa. – S.279-299; Peter H.R. De Boor A. Klotzsche M. Studenten aus dem Russischen Reich, der „Klinikerstreik“ und die „akademische Ausländerfrage“ an der Universität Halle vor dem I. Weltkrieg / H.-J. Rupieper (Ed.) // Beiträge zur Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1502-2002. Halle 2002. – S.377-406; Peter H.R. Der „Klinikerkampf“ - Studentenprotest und Ausländerproblem an

der Universität Halle im Winter 1912/1913 / Sachsen-Anhalt. Beiträge zur Landesgeschichte. No 15 (Halle 1999). - S.71-100; Peter H.R. «Hallenser» Sozialrevolutionäre. Eine gruppenbiographische Studie über russländische Studenten in Deutschland 1901-1905 / Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung. No3 (2004) – - S.17-30; Peter, H.R. Universität Galle i ego rol' v diskussijach ob obučenii russkich poddanych v Germanii do Pervoj mirovoj vojny / Stranicy istorii. Sbornik naučnych stat'ej, osvjaščennyj 65-letiju so dnja roždenija professora G.A. Tiškina. St. Petersburg 2008. - S.249-266; Schwabe H. Proteste und Streiks der halleschen Klinikerschaft, in Naturwissenschaften und Medizin im ausgehenden 19. Jahrhundert / Hallesches Symposium 1980 (1). Ed. by W. Kaiser, H. Hübner. Halle 1980. - S.61-67

2.4. HEIDELBERG: Birkenmaier W. Das russische Heidelberg. Zur Geschichte deutsch russischer Beziehungen im 19. Jahrhundert. Heidelberg 1995; Birkenmaier W. Biographisches Lexikon des russischen Heidelberg. 2. Auflage. Heidelberg 1998; Birkenmaier W. Heidelberger Professoren in russischer Sicht. Dokumente aus der Zeit um 1900. Heidelberg 2000; Černjak A. Žurnal russkich studentov v Gejdel'berge / Voprosy literatury. No 1 (1959). - S.172-183; Itenberg B.S. Rossijskaja intelligencija i Zapad. Vek XIX. Očerki. Moskva 1999; Treiber H., Sauerland Heidelberg im Schnittpunkt intellektueller Kreise. Zur Topographie der geistigen Geselligkeit eines Weltdorfes 1850-1950. Oplanden 1995

2.5. JENA: Brundig K. Die Weimar – Jenaer „Iskra“ – Tradition. Russische revolutionäre Studenten in Jena 1898-1914. Jena 1977; Feyl O. Beiträge zur Geschichte der slavischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena 1960; Hänel Ch. Amerikanische Studierende in Jena zwischen 1850 und 1914 / M. Steinbach, St. Gerber (Ed.) // «Klassische Universität» und «akademische Provinz». Studien zur Universität Jena von der Mitte des 19. bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts. Jena 2005. - S.498-510; Peter H.R. Russländische Studenten in Jena vor dem Ersten Weltkrieg / M. Steinbach, St. Gerber (Ed.) // «Klassische Universität» und «akademische Provinz» Studien zur Universität Jena von der Mitte des 19. bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts. – S.475-488

2.6. LEIPZIG: Becker A. How Daring She Was! The ‚Female American Colony‘ at Leipzig University, 1877-1914 / A. Ortlepp, Ch. Ribbat (Ed.) / Taking Up Space. New Approaches to American History. Trier. 2004 - S.31-46; Czok K. Über die politische Betätigung russischer Studenten der Universität Leipzig in den Jahren 1905-1907 / Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Bd. 2. Leipzig 1959. - S.10-22; Ergetowski R. Studenckie organizacje Polaków w uniwersytecie lipskim w latach 1872-1919. Wrocław 1982; Feyl O. Die Aspirantenseminare für Staatsstipendiaten aus Russland an den Universitäten des kaiserlichen Deutschlands / S. Hoyer (Ed.) // Die Geschichte der Universitäten und ihre Erforschung. Theorie - Empirie - Methode. Beiträge der Leipziger Tagung vom 10. und 11. Oktober 1982. Leipzig 1984. - S. 132-143; Gazer H.R. Deutsch-Armenische akademische Beziehungen und der Leipziger „Armenisch-akademische Verein“ / H.R. Peter (Ed.) // «Schorrrer, Verschwörer, Bombenwerfer?» Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. Frankfurt/ Main 2001. S.169-186; Hoyer S. Studenten aus dem zaristischen Russland an der Universität Leipzig 1870/1914 / H. Lück, B. Schildt (Ed.) // Recht – Idee – Geschichte. Beiträge zur Rechts- und Ideengeschichte für Rolf Lieberwirth anlässlich seines 80. Geburtstages. Köln/Weimar/Wien 2000; Stieda W. Russische Studenten in Leipzig / Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde. No 42 (1921). – S.105–123

2.7. MÜNCHEN: Baur J. Die russische Kolonie in München 1900-1945. Deutsch-russische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Wiesbaden 1998; G. Grimm Die Rolle der Universität München im geistigen Austausch mit den Ländern Südosteuropas zwischen 1826 und 1914 / R.G. Plaschka, K. Mack (Ed.) // *Wegenetze Europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg.* München 1983. - S.239-249; Schneider L. Die russische Studentenkolonie und das Echo des revolutionären Russlands in München vor 1914 / Bosl K. u.a. (Ed.) // *Bayern im Umbruch. Die Revolution von 1918, ihre Voraussetzungen, ihr Verlauf und ihre Folgen.* München/Wien 1969. - S.75-96

2.8. SONSTIGE: Brendel F., Fritsch H. Die Verfolgung fortschrittlicher russischer Studenten in Freiberg (1893-1905). Berlin 1959; Fritsche L. Die Rolle der russischen Studenten an der Technischen Hochschule Dresden in der Zeit von 1900-1914. Phil. D. Dresden 1970; Molik W. Die Polen und die Universität Königsberg in den Jahren 1871 bis 1914 / *Nordost-Archiv. N.F. No 3 (1994)* - S.427-446; Molik W. *Polacy studenci na uniwersytecie w Würzburgu w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku / Zapiski historyczne. No 1(1994).* - S.47-71. Siebe D. Ausländische Studenten in Gießen 1900-1949. Akzeptanz, Umwerbung und Ausgrenzung. Gießen 2000

3. Gruppen von Migranten. 3.1. AMERIKANISCHE STUDENTEN: Bernert Ch. Abstract of the Dissertation: *Die Wanderjahre: The Higher Education of American Students in German Universities 1870-1914.* New York 1984; Bonner Th. N. *American Doctors and German Universities. A Chapter in International Intellectual Relations, 1870-1914.* Lincoln 1963; Cowley W.H. *European Influence on American Higher Education / Education Record No 20. (1939)* - S.165-190; Cowley W.H., Williams D. *International and Historical Roots of American Higher Education.* New York 1991; Diehl C. *Americans and German Scholarship.* New Haven/Conn. 1978; Faust A. B. *The German Element in the United States, with Special Reference to its Political, Moral, Social, and Educational Influence.* Vol. 2. Boston/New York 1909. - S.201-249; Fallon D. *German Influences on American Education / F. Trommler, E. Shore (Ed.) // The German-American Encounter: Conflict and Cooperation Between two Cultures 1800-2000.* New York/Oxford 2001. - S.77-87; Geitz H., Heideking J., Herbst J. *German Influence on Education in the United States to 1917.* New York 1995. - S.195-211; Herget W. *Overcoming the „Mortifying Distance“: American Impressions of German Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries / D. Gutzen, W Herget, H.-A. Jacobsen (Ed.) // Transatlantische Partnerschaft. Kulturelle Aspekte der deutsch-amerikanischen Beziehungen.* Bonn/Berlin 1992. - S.195-208; Hinsdale B.A. *Notes on the History of Foreign Influence upon Education in the United States. Report of the Commissioner of Education for the Year 1897-1898.* Washington, D.C. 1899; McClelland Ch.E. *German Universities and American Scholars / History of Education Quarterly. No 20 (1980).* - S.229-232; Röhrs H. *The Classical German Concept of the University and its Influence on Higher Education in the United States.* Frankfurt am Main u.a. 1995; Thwing Ch. F. *The American and the German University: One Hundred Years of History.* New York 1928; Veysey L.R. *The Emergence of American University.* Chicago 1969; Walz J.A. *German Influence in American Education and Culture.* Philadelphia 1936

3.2. RUSSLÄNDISCHE STUDENTEN: Andreev A. Ju. *Russische Studenten an deutschen Universitäten im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Überlegungen zu einer sozialen Analyse.* / H.R. Peter, N. Tikhonov (Ed.) // *Universitäten als Brücken in Europa. Studien zur Geschichte der studentischen Migration [Les universités: des ponts à travers l'Europe. Etudes sur l'histoire des migrations étudiantes].* Frankfurt/Main 2003. - S.71-93;

Bekasova A.B. Studenten aus dem russischen Reich an europäischen Hochschulen im 18. und 19. Jahrhundert: Resultate der Forschung / H.R. Peter (Ed.) // „Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?“ Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. Frankfurt/Main 2001. – S.159-172; Brachmann B. Russische Sozialdemokraten in Berlin. Mit Berücksichtigung der Studentenbewegung in Preußen und Sachsen. Berlin 1962; Dahlmann D. Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligenzija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende / G. Hübing, W. Mommsen (Ed.) // Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich. Frankfurt/Main 1993. – S.140-157; G. Hausmann Der Numerus clausus für jüdische Studenten im Zarenreich / Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. No 41 (1993). – S.509-531; Ivanov A.E. Studenčestvo Rossii konca XIX – načala XX veka. Social'no-istoričeskaja sud'ba, Moskau 1999; Ivanov A.E. Rossijskoe akademičeskoe zarubeže VIII-načala XX veka. / Istočniki po istorii adaptacii rossijskich emigrantov v XIX-XXvv. Sbornik Stat'ej. Mosva 1997; Maurer T. Hochschullehrer im Zarenreich. Ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. Köln 1998; Maurer T. Abkommandiert* in die ‚akademische Freiheit‘. Russischer Professorennachwuchs in Deutschland im 19. Jahrhundert / D. Diner, F. Stern (Ed.) // Deutschland und Russland. Teil Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte. Bd. 24, Gerlingen 1995. – S.63-104.; Peter H. R. „Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?“ Zeitgenössische Wahrnehmungsmuster und Stereotype der Betrachtung der Studenten aus Russland in der Forschung / H.R. Peter (Ed.) // „Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?“. – S.11-32; Peter H.R. Politik und akademisches Ausländerstudium 1905-1913 / H.R. Peter, N. Tikhonov (ed.) // Universitäten als Brücken in Europa. – S.175-194; Peter, H.R. „Tak nazываемые Russkie“. Izmenenija tipa samosoznanija rossijskich studentov v Germanii posle revoljucii 1905g. / Cahiers du Monde russe. 48 (2007). – S. 427-440; Ščapov Ja. N. Russkie studenty v zapadnoevropejskoj vyssšej škole v načale XX v. / Istoričeskie zapiski. No 115 (1987). – S. 193-203 ; Weill C. Convivialité et sociabilité des étudiants russes en Allemagne 1900-1914 / Cahiers du Monde Russe et Soviétique. No 33 (1991). – S.349-378; Weill C. Etudiants russes en Allemagne 1900–1914. Quand la Russie frappait aux portes de l'Europe. Paris 1996.

3.3. JÜDISCHE STUDENTEN UND ANTISEMITISMUS: Adler-Rudel S. Ostjuden in Deutschland 1880-1940. Zugleich eine Geschichte der Organisationen, die sie betreuten. Tübingen 1959; Aschheim St. E. Brothers and Strangers. The East European Jews in Germany and German Jewish Consciousness, 1800-1923. Madison/Wis. 1999; Graetz M. Die russisch-jüdischen Studenten an den Universitäten in Deutschland und der Schweiz – eine „Subkultur“ um die Jahrhundertwende / M. Graetz, A. Mattioli (Ed.) // Krisenwahrnehmung im fin de siècle. Jüdische und katholische Bildungseliten in Deutschland und der Schweiz. Zürich 1997. – S.139-152; Hoyer S. Die Verbindungen jüdischer Studenten an der Universität Leipzig vor dem 1. Weltkrieg. / GDS-Archiv für Hochschul- und Studentengeschichte. No 5 (2000). – S.51-64; Kampe N. Jews and Antisemites at Universities in Imperial Germany (I). Jewish Students: Social History and Social Conflict“ / Year-Book. Leo Baeck Institute, No 30 (1985). – S.357-394; Kampe N. Jews and Antisemites at Universities in Imperial Germany (II). The Friedrich-Wilhelms-University of Berlin: A Case Study on the Students ‚Jewish Question / Year-Book. Leo Baeck Institute. No 27 (1982). S.43-101; Peter, H.R., Savinova, I. Russisch-jüdische Studenten in Deutschland – Netzwerke einer sich formierenden intellektuellen Elite (1900-1914) / Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts 5 (2006). – S.231-253; Pickus K.H. Constructing Modern Identities. Jewish University Students in Germany 1815-1914. Detroit 1999; Pickus K.H. Jewish University Students in Germany and the Construction of a Postemancipatory Jewish Identity. The Model of the Freie Wissenschaftliche Vereinigung“ / Year-Book. Leo Baeck Institute. No 29 (1984). – S.65-81; Zimmermann M. Jewish Nationalism

and Zionism in German Jewish Students Organisations / Year-Book. Leo Baeck Institute. No 29 (1984). – S.129-153; Savinova I. Zum Eigenen in der Fremde: Russisch-jüdische Studenten an deutschen Hochschulen von 1881-1914. Magisterarbeit. Halle 2005; Wertheimer J. Unwelcome Strangers. East European Jews in Imperial Germany. New York/Oxford 1991; Wertheimer J. The “Unwanted Element”. East European Jews in Imperial Germany / Year-Book. Leo Baeck Institute No 26 (1981). – S.23-46; Wertheimer J. The “Ausländerfrage” at Institutions of Higher Learning. A Controversy over Russian-Jewish Students in Imperial Germany / Year-Book. Leo Baeck Institute. No 27 (1982). – S.187-215; Wertheimer J. Between Tsar and Kaiser. The Radicalisation of Russian-Jewish University Students in Germany / Year-Book. Leo Baeck Institute. No 28 (1983). – S.329-349; Weill C. Russisch-jüdische Studentenvereine in Deutschland 1900-1914 / H.R. Peter, N. Tikhonov (Ed.) // Universitäten als Brücken in Europa. – S.229-239

3.4. POLNISCHE STUDENTEN Außer den bereits genannten Arbeiten von Ergetowski, Kimmelmeier, Molik, Tych und Viefhaus vgl. Kochanowskij J.: Die polnische Studentenkolonie in Darmstadt 1894-1914 / Wechselwirkung. Woche der polnischen Kultur und Wissenschaft in der Bundesrepublik Deutschland 25.9. bis 2.10.1990. Darmstadt 1992; Mai J. Der preussische Staat und die polnischen Studenten in Greifswald 1870-1919 / Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego, red. v. St. Kubiak und L. Trzeciakowski. Poznań 1979; Molik W. Die polnischen Studenten und die deutschen Burschenschaften im 19. Jahrhundert / H. Asmus (Ed.) // Studentische Burschenschaften und bürgerliche Umwälzung. Zum 175. Jahrestag des Wartburgfestes. Berlin 1992. – S.254-262.

3.5. ANDERE: Burks A. W. (Ed.) The Modernizers. Overseas Students, Foreign Employees, and Meiji Japan. Boulder/Colorado 1985; Harnisch T. Chinesische Studenten in Deutschland. Geschichte und Wirkung ihrer Studienaufenthalte in den Jahren von 1860 bis 1945. Hamburg 1999; Hartmann R. Japanische Studenten an der Berliner Universität 1870-1914. Berlin 1997; Nagy J. Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571-1914. Darmstadt 1974; Mouradian, C., Urjewicz, Ch., Weill C. Les étudiants du Caucase en Allemagne 1900-1914 / Russes, Slaves et Soviétiques, Paris 1992.

4. Frauenstudium: Albicetti J.C. German Influence of the Higher Education of American Women, 1865-1914 / H. Geitz, J. Heideking, J. Herbst (Ed.) // German Influence on Education in the United States to 1917, New York 1995. – S.227-244; Bonner T. N. To the Ends of the Earth. Woman's Search for Education in Medicine, Cambridge/MA 1992; Burchardt A. Blaustrumpf – Modestudentin – Anarchistin? Deutsche und russische Medizinstudentinnen in Berlin 1896-1918. Stuttgart 1997; Burchardt A. „Schwestern reicht die Hand zum Bunde“? Zum Verhältnis zwischen russischen und deutschen Medizinstudentinnen in den Anfängen des Frauenstudiums (1865-1914) / E. Dickmann, E. Schöck-Quinteros (Ed.) // Barrieren und Karrieren. Die Anfänge des Frauenstudiums in Deutschland. Berlin 2000. – S.293-301; Ensele G. Kein Vaterland. Deutsche Studentinnen im Züricher Exil (1870-1908). / A. Schlüter (Ed.) // Pionierinnen. Feministinnen. Karrierefrauen? Zur Geschichte des Frauenstudiums in Deutschland. Pfaffenweiler 1992. – S.9-34. Horn G. (Ed.) Die Töchter der Alma mater Jenensis: neunzig Jahre Frauenstudium an der Universität von Jena. Rudolstadt 1999; Koerner M. Auf fremdem Terrain. Studien und Alltagserfahrungen von Studentinnen 1900 bis 1918. Bonn 1997; Mazon P. Die Auswahl der „besseren Elemente“: Ausländische und jüdische Studentinnen und die Zulassung von Frauen an deutschen Universitäten 1890-1909. / Jahrbuch für Universitätsgeschichte. No 5 (2002) – S.185-198; Meyer P. They met in Zürich. Nineteenth-Century German and Russian Women Physicians. / L. R. Furst (Ed.) Women Healers and Physicians. Climbing a Long Hill. The University Press of Kentucky 1997; Singer S. L. Adventures Abroad. North American Woman in German-Speaking Universities 1868-1915. Westport/Con./London 2003

Хартмут Р. П. Джерела та дослідження з історії навчання іноземців у Німеччині. Критичні зауваження щодо ключових питань

<https://orcid.org/0000-0001-9331-7290>

доктор історичних наук, професор

Університет імені Мартіна Лютера міст Галле і Віттенберг

Вул. Емілія Абдергальдена 6, 06108, Галле, Німеччина

hartmut.peter@geschichte.uni-halle.de

Стаття присвячена аналізу джерел і літератури з історії навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах Німеччини. Метою статті є виявлення найбільш значущих аспектів цієї проблематики, що своєю чергою дозволить намітити контури подальших досліджень у рамках університетської історії. Відзначається, що тема навчання іноземних студентів в Німеччині, займає важливе місце в політичному дискурсі цієї країни. Незважаючи на це, досліджувана проблематика не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Окрема увага приділяється дискусії останньої третини ХІХ ст. в Німеччині щодо надмірної кількості іноземних студентів в німецьких вищих навчальних закладах. Виникнення цієї дискусії, що отримала назву «*akademische Ausländerfrage*», було пов'язане з «кризою переповненості» іноземними студентами технічних вищих навчальних закладів і медичних факультетів німецьких університетів. Відзначається, що центральне місце в дискусії займали дві проблеми. Перш за все, звертається увага на націоналістичні та антисемітські групи, які виступали категорично проти великої кількості євреїв зі Східної Європи серед студентів німецьких вищих навчальних закладів. Крім того, в якості «небажаних іноземців» часто розглядалися польські та російські студенти. Таким чином, дискредитації зазнав принцип інтернаціональності університетів, який був основоположним для академічної спільноти Європи. Своєю чергою відзначається, що німецькі університети активно протестували проти втручання держави в їх внутрішні справи й автономію загалом. Зокрема німецькі університети виступали категорично проти будь-яких обмежень для іноземних студентів в отриманні ними університетської освіти. Разом із тим університети були зацікавлені в обмеженні кількості студентів, які не мали достатньої підготовки і мотивації. Робиться висновок, що державна політика щодо іноземних студентів однаково протистояла і враховувала позицію німецьких університетів.

Ключові слова: Німеччина, німецькі університети, іноземні студенти, академічне співтовариство.

Хартмут Р. П. Источники и исследования по истории обучения иностранцев в Германии. Критические замечания по ключевым вопросам

<https://orcid.org/0000-0001-9331-7290>

доктор исторических наук, профессор

Университет имени Мартина Лютера городов Галле и Виттенберг

Ул. Эмилия Абдергальдена 6, 06108, Галле, Германия

hartmut.peter@geschichte.uni-halle.de

Статья посвящена анализу источников и литературы по истории обучения иностранных студентов в высших учебных заведениях Германии. Целью настоящей статьи является выявление наиболее значимых аспектов этой проблематики, что в свою очередь позволит наметить контуры дальнейших исследований в области университетской истории. Отмечается, что тема обучения иностранных студентов в Германии, занимает важное место в политическом дискурсе этой страны. Несмотря на это, исследуемая проблематика не нашла достаточного освещения в научной литературе. Отдельное внимание уделяется дискуссии последней трети XIX в. в Германии о чрезмерном количестве иностранных студентов в немецких высших учебных заведениях. Возникновение этой дискуссии, получившей название «*akademische Ausländerfrage*», было связано с «кризисом переполненности» иностранными студентами технических вузов и медицинских факультетов немецких университетов. Отмечается, что центральное место в дискуссии занимали две проблемы. Прежде всего, обращается внимание на националистические и антисемитские группы, которые выступали категорически против большого количества евреев из Восточной Европы среди студентов немецких высших учебных заведений. Кроме того, в качестве «нежелательных иностранцев» часто рассматривались польские и российские студенты. Таким образом, нападкам и дискредитации был подвергнут сам принцип интернациональности университетов как основополагающий для академического сообщества Европы. В свою очередь отмечается, что немецкие университеты активно протестовали против вмешательства государства в их внутренние дела и автономию в целом. В частности немецкие университеты выступали категорически против любых ограничений для иностранных студентов в получении ими университетского образования. Вместе с тем университеты были заинтересованы в ограничении количества студентов, которые не имели достаточной подготовки и мотивации. Делается вывод, что государственная политика в отношении иностранных студентов в равной степени противостояла и учитывала позицию немецких университетов.

Ключевые слова: Германия, немецкие университеты, иностранные студенты, академическое сообщество.

На шляху до українізації: Харківський університет у 1917 – першій половині 1918 рр.

Наумов С. О.

<http://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

s.o.naumov@karazin.ua

У статті аналізується ставлення колективу Харківського університету до проблеми українізації вищої освіти, актуалізованої після Лютневої революції. Стверджується, що воно істотно не відрізнялося від позиції двох інших університетів Наддніпрянщини – Київського та Новоросійського (Одеського) й було достатньо прохолодним. Більшість професури спершу демонструвала негативне ставлення до українізації суспільно-політичного й університетського життя, з часом стала загалом підтримувати українізацію культурно-освітньої сфери, проте всіяко намагалася мінімізувати українізаційні заходи в університеті. Декларативно визнаючи право українців на освіту рідною мовою, університетські професори здебільшого залишалися носіями російської чи малоросійської ідентичності, російської культури, тож не вважали за можливе жертвувати їй твердинею, якою фактично залишався університет. Позиція студентства не простежується; принаймні, помітної активності в цьому питанні воно не виявляло. Придляється увага відповідним заходам тогочасної влади та позиції місцевої громадськості в університетському питанні. Підкреслюється, що не лише до утворення Української держави, а значною мірою й після цього такі дії були ситуативними, епізодичними, трималися на ініціативі окремих осіб, не мали надійної основи, належної корпоративної, громадської та державної підтримки. Аналізуються причини такого становища – як загальноукраїнського характеру, так і локальні, характерні для Харківщини й університету (тривале перебування краю під більшовицькою владою, переважання проросійських елементів у місцевій адміністрації, слабкість «Просвіти» та ін.). Ревізуються чи уточнюються деякі позиції, пов'язані з історією Харківського університету (щодо утворення кафедр українознавчого циклу, викладання українською мовою Д. Багалієм та М. Сумцовим, функціонування народного університету тощо).

Ключові слова: Українська революція, Харківський університет, українізація, кафедри українознавчого циклу, 1917 рік.

Революційна доба була для класичних університетів Наддніпрянщини часом нелегких випробувань і трансформацій, які зрештою завершилися ліквідацією цієї елітної ланки вищої освіти. Одним із ключових напрямів реформування університетської системи стали намагання національних урядів адаптувати її до

потреб Української держави та українського суспільства [10; 14; 22; 23; та ін.]. Перші відчутні результати були досягнуті за часів Гетьманату П. Скоропадського, тож не дивно, що спеціальні публікації з проблеми стосуються передусім саме цього періоду [7; 15; та ін.]. Проте для розуміння перебігу подій, причин гальмування процесу, ставлення університетської спільноти і місцевої громадськості до урядових заходів тощо важливо заглянути в передісторію, якою в даному випадку можна вважати період 1917 – першої половини 1918 рр. Нижньою межею є Лютнева революція, що започаткувала грандіозні суспільні зміни, а верхньою (умовно) – заснування українознавчих кафедр з 1 липня 1918 р., деклароване вересневим законом. Події університетського життя означеного періоду знайшли відображення в кількох спеціальних публікаціях [9; 11; 24; та ін.], монографії І. Передерій, яка має ширші тематичні рамки [20]. Вони деякою мірою зачіпають і Харківський університет; крім того, в ювілейних виданнях, присвячених його історії [26-28], можна знайти дотичний емпіричний матеріал. Уважне прочитання названих праць засвідчує, що в них, за невеликої загалом кількості даних щодо «втягування» університету в процес українізації, накопичилося чимало неперевіраних і контроверсійних тверджень, які потребують актуалізації і, по можливості, верифікації. Втім, останнє ускладнюється обмеженістю джерельної, передусім документальної (внаслідок втрати університетського архіву) бази дослідження.

Після Лютневої революції українські політичні сили, громадські кола, освітяни неодноразово ставили питання про необхідність українізації освіти, в тому числі й вищої [9, с. 15-17]. Про ставлення викладачів Харківського університету до можливої українізації чи хоча б про їхню увагу до цього питання доводиться говорити вкрай обережно через брак джерел та спеціальних досліджень. Можна припустити, що воно істотно не відрізнялося від позиції двох інших університетів Наддніпрянщини й було достатньо прохолодним. Принципове визнання права українців/малоросів на власну освіту й культуру, відображене у відомій «Записці» 1905 р. [12], схваленій Радою університету з ліберально-гуманістичних мотивів, за всієї безумовної значущості й символічності цього акту ще не означало визнання можливості й необхідності пристосування університету до національних потреб з відповідною перебудовою навчального процесу й наукової діяльності.

Події 1917 року це переконливо підтвердили. За слушним зауваженням авторів монографії «Харківський університет і українська культура», «якщо демократичні перетворення, започатковані Лютневою революцією, викликали прихильне ставлення університетського керівництва й більшої частини професури, політичні симпатії якої були на боці російських кадетів, то процес національно-культурного й особливо державного самовизначення українського народу з цієї ж причини сприймався значно важче» [27, с. 33]. Суспільно-політичні реалії 1917 року, очевидно, посилили й загострили розходження в університетському середовищі з «українського питання». Декларативно толеруючи його, більшість професури, на нашу думку, зберігала негативне ставлення до українізації суспільно-політичного й університетського життя. Це можна пояснити головним чином як її суспільною, так і обивательською позицією. У першому випадку абсолютній більшості викладацького корпусу була властива російська національна і/або державна ідентичність, а багато хто брав активну участь у російських політичних організаціях ліберального чи консервативно-монархічного спрямування, завдяки чому українське

державотворення сприймалося як антиросійське, сепаратистське тощо. В іншому йшлося про загрозу втратити привілейоване становище викладача Імператорського університету, отримавши натомість дуже неясні й тривожні перспективи, включно з неминучими матеріальними втратами та «неприємністю» переходу на українську мову викладання.

Що стосується студентів університету, то, попри давні й багаті традиції їхньої участі в українському русі дореволюційного періоду [18], вони в 1917 – на початку 1918 рр. помітної активності щодо українізації університету, схоже, не виявляли. Нам не відомі документи з цього середовища на кшталт пропозицій студентів Новоросійського університету включити в навчальні плани курс українознавства та відкрити на факультетах відповідні кафедри (22 червня 1917 р.) [24, с. 219] чи радикальне рішення студентської громади Київського університету від 7 квітня 1918 р., де містилися вимоги закрити університет як «осередок русифікації» та відкрити на його базі державний український університет з відповідними кадрами викладачів [19, 13 квіт.]. Утім, слід враховувати, що спеціальних досліджень даного аспекту не існує.

У той же час окремі викладачі, співробітники і студенти Харківського університету з перших днів революції були помітними учасниками і творцями українського життя в місті, виразно демонструючи свою національну ідентичність та пропагуючи «український проект» серед громадськості (відповідні дані наводились нами в ювілейних університетських виданнях [26, с. 279-280; 28, с. 114-115]). Проте обмежений перелік і повторюваність прізвищ (загалом до десятка осіб) самі по собі свідчать, що університет в українському русі Харкова в 1917 р. був представлений доволі скромно. Важливо й те, що всі названі особи були відомі як українські діячі з дореволюційного часу, тобто помітного кадрового «прирощування» українських патріотів в університеті, на відміну від міського середовища, суспільства загалом, тоді не сталося.

Вже навесні 1917 р. національно свідомі викладачі почали боротьбу за запровадження українознавчих дисциплін в університетський навчальний процес. М. Сумцов на початку квітня висловив думку про потребу відкриття кафедр української філології та історії. Здебільшого вважається, що належної підтримки тоді він не знайшов, і лише з часом, під тиском суспільних змін і українських патріотів позиція університету, багато в чому типова й визначальна для всієї харківської інтелігенції, почала змінюватися [27, с. 34; 28, с. 115]. На противагу цьому, І. Передерій наголошує, що саме в Харківському університеті українознавчі виклади були запроваджені найшвидше завдяки ініціативі викладачів. За її словами, на початку квітня 1917 р. професори М. Сумцов, Д. Зеленін, І. Єндзелін (за люб'язною підказкою В. Івашенко, йдеться про Я. Єндзелінса) та С. Кульбакін подали до історико-філологічного факультету університету заяву про необхідність заведення в університеті кафедр української філології та історії України і висловили побажання щодо надання викладачам права читати лекції українською мовою. Міністерством освіти Тимчасового уряду 18 червня 1917 р. ці дві нові кафедри при Харківському університеті були затверджені і викладання зазначених дисциплін розпочалося вже восени 1917 р. [20, с. 80]. Інформація про затвердження міністром О. Мануйловичем постанови історико-філологічного факультету щодо відкриття в Харкові кафедр «малоросійської філології» і «малоросійської (української) історії» дійсно була опублікована в офіційній періодиці [4] (цей факт не знайшов

відображення в «офіційній» історії закладу). На неї посилається й О. Завальнюк, але вказує, що кошти на кафедри не були виділені [9, с. 17]. Ймовірно, це було пов'язано з тим, що вже в липні О. Мануйлов пішов з посади, а лінія Тимчасового уряду в українському питанні зазнала істотного коригування. Тому твердження І. Передерій щодо функціонування кафедр у Харківському університеті з осені 1917 р. викликає сумнів – тим більше, що воно ґрунтується на повідомленнях періодичних видань, поінформованість яких під питанням, а посилання на «Вісник Ради Народних Міністрів УНР» за 8 квітня 1917 р. є анахронізмом. У 1917 р. історико-філологічний факультет зробив перший крок до формування викладацьких кадрів з українознавчих дисциплін: для підготовки до професорського звання при університеті були залишені М. Плевако (українська філологія), О. Синявський (слов'янська філологія), С. Таранушенко (історія та теорія мистецтва) [25, с. 1].

Ці дії були тоді ситуативними, епізодичними, трималися на ініціативі окремих осіб, не мали надійної основи, належної корпоративної, громадської та державної підтримки. Показовим з точки зору суті й еволюції ставлення колективу Харківського університету до «українського питання» виглядає спеціальне рішення Ради університету 12 жовтня 1917 р. Воно розглядалося як публічна, з розрахунком на громадський резонанс, демонстрація принципової позиції навчального закладу, тож було надіслане до Тимчасового уряду та редакцій місцевих і московських газет. В рішенні Рада цілком справедливо висловлювалася «за надання права вільного вживання української мови у всіх місцевих установах, а так само за вільний розвиток чисто національної української культури», проте не визначала місця університету в цьому зв'язку. Натомість вона достатньо несподівано й різко виступила «проти самочинних спроб перебудови краю, здійснюваної шляхом захоплення його організаціями, випадково підібраними, з одностороннім партійним складом» з очевидною алюзією на державотворчі зусилля Української Центральної Ради. Така позиція, у свою чергу, викликала несприйняття Д. Багалія та М. Сумцова: як члени комісії з підготовки проекту рішення Ради, вони відмовились його підписати й висловили окрему думку [26, с. 280-281]. Щоправда, вже через місяць Рада університету визнала щойно створену УНР. Проте це рішення стало наслідком політичної кон'юнктури та прагматичного розрахунку, а не зміни в поглядах професури на «українське питання». То була реакція на неприйнятний для ліберально-консервативної більшості більшовицький переворот у Росії, на тлі якого українська влада виглядала як опора демократії і законності; до того ж університет відчував гостру потребу у фінансуванні.

Після утворення УНР ситуація навколо українізації університету в Харкові помітно не змінилась. Місцева громадськість, схоже, не виявляла активності в університетському питанні. Крім того, говорячи про дії університетської спільноти, громадськості, органів влади і самоврядування Харкова в університетському питанні наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., треба взяти до уваги, що більшу частину періоду (з 10 грудня 1917 р. по 7 квітня 1918 р.) місто було під більшовицькою владою, тож про активну українізацію в той час не йшлося. Руйнівні для українського руху наслідки перебування більшовиків у Харкові відчувались і згодом: у жовтні 1918 р. на з'їзді «Прогресів» Слобожанщини відзначалося, що в Харкові організація «в більшовицькі часи мусила замовкнути і досі не очунає» [5, 23 жовт.]. Щоправда, О. Завальнюк називає Харків серед міст, де в 1917 р. існував «рух на місцях, який був спрямований на відкриття державних університетських закладів»

[7, с. 204], проте жодних відомостей про репрезентантів, прояви, масштаби цього «руху» не наводить. Більше того, в Харкові не було й українського народного університету, у той час як такі навчальні заклади з ініціативи і на кошт громадськості було відкрито в багатьох губернських і деяких повітових містах. О. Завальнюк відзначає з цього приводу лише наступне: «У березні 1918 р. українська інтелігенція Харкова вирішила заснувати Харківський український університет. Її представник, доповідаючи про це у Києві на засіданні Комісії із заснування мережі українських народних університетів, вказував зокрема, що в місті є група професорів і приват-доцентів, які зможуть викладати університетські дисципліни українською мовою» [8, с. 38]. Та чи вдалося реалізувати цей задум – таке питання дослідник не ставить. Щоправда, народний університету Харкові все-таки був, і в ньому (в аудиторіях Харківського університету) читали публічні лекції університетські викладачі С. Кульбакін, М. Палієнко, М. Соболев, М. Сумцов, П. Фомін та інші [13, 19, 23, 27 берез.; 29, 17, 21 трав.]. Але він, швидше за все, не був українським. Непрямо це підтверджують персоналії лекторів, більшість яких була далекою від усього українського. На це вказують і хронологія роботи та зміст рішень згаданої київської комісії: по-перше, вона почала працювати 20 березня, коли народний університет у Харкові вже працював, а щодо українського університету питання лише порушувалось; по-друге, у програмі роботи комісії відкриття українського народного університету в Харкові лише планувалося, причому у другу чергу [11, с. 81]. Про відкриття українського народного університету в Харкові у квітні 1918 р. принагідно згадує І. Передерій [20, с. 85], але й це повідомлення, позбавлене конкретики й підтвержене непереконливим посиланням [21], потребує верифікації.

Що стосується університетської спільноти, то її позиція знайшла відображення в матеріалах Із'їзду представників вищих навчальних закладів України 14-17 квітня 1918 р. В резолюції про мову викладання в вищій школі, поряд з тактичним реверансом у бік українізації (з'їзд «ставиться з повним співчуттям до справедливих прагнень культурних представників українського народу створити українську науку і вищу українську школу»), наголос було зроблено на відтермінуванні вирішення цього питання і сподіванні, що «нині існуючі на Україні осередки наукової діяльності та вищої наукової освіти будуть збережені в повній недоторканності в інтересах культурного розвитку України, і ніякі утиски російської мови у вищій школі не будуть допущені». Констатувалося, що створення «нових українських освітніх установ не повинно проводитися за рахунок існуючих тепер університетів і інститутів і на будь-яку шкоду їм, а має здійснюватися у вигляді самостійних українських вищих шкіл» [30, с. 39].

Проте окремі викладачі Харківського університету, швидше за все, за власною ініціативою все ж практикували викладання українською мовою. Так, авторка сучасної монографії про М. Сумцова зазначає, щоправда, безапеляційно, що «після лютневих подій 1917 року вчений остаточно перейшов на викладання лекцій і написання наукових робіт українською мовою» [16, с. 206]. Б. Антоненко-Давидович, студент Харківського університету в 1917/1918 навчальному році, відзначав майже цілковиту відсутність змін у ньому в напрямку українізації. За його словами, «хіба що тільки на філологічному факультеті став читати курс української літератури професор Сумцов та професор Багалій викладав історію Слобідської України» [1, с. 21]. У щоденниках В. Вернадського є згадка (11 травня 1918 р., з посиланням на М. Палієнка) про «українські лекції» (не ясно, що мається на увазі – предмет,

мова чи характер викладу) Д. Багалія, які начебто відвідували всього 5 студентів [3, с. 85]. Згадані лекції мали б читатись українською, проте в джерелах мова викладу не фіксується. Робити категоричні висновки з такого роду інформації було б не виправдано, тим більше на тлі великого масиву літератури про названих діячів, де подібні факти не згадуються. Сам Д. Багалій, для прикладу, чомусь не згадував про своє тогочасне викладання в університеті, хоча про читання лекцій з історії України українською на курсах «Просвіти» в Харкові (1917 р.) і на історико-філологічному факультеті в Полтаві (1918 р.) писав [2, с. 198]. Чи не єдиний відносний виняток – його «глуха» заява про своє викладання в «Автобіографії» («останні 10 років я його провадив виключно українською мовою» [2, с. 193]) та заплутана, зі свідомим змішуванням епох і явищ, згадка під час ювілейних урочистостей 1927 р.: «То-ж не дивниця, що коли після Жовтня впало царське самодержавство (?) і органічно зв'язаний з ним давній лад, коли вища школа широко одчинила свої двері перед масами нового студентства з пролетаріату й селянства, коли в аудиторіях залунало вільне українське наукове слово – я з юнацьким захопленням і досвідом старого професора став викладати цій аудиторії курси української історії в новому освітленні...» [2, с. 316].

Не виявляв належної уваги до українізації університетів і уряд УНР. Міністерство народної освіти (МНО) зосередило свої зусилля на українізації стартового (чи базового) освітнього рівня – початкової школи, відклавши відповідні заходи щодо середніх і тим більше вищих навчальних закладів на майбутнє. Чи не єдине, на що спромоглося відомство В. Прокоповича, – це розробити навесні 1918 р. достатньо загальний перспективний план створення національної системи вищої освіти. Передбачалося запровадити обов'язкове викладання української мови і кафедри українознавства у всіх ВНЗ України; започаткувати мережу державних вищих шкіл України; відкрити державні українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському і народні – в Києві, Харкові й Одесі тощо [7, с. 204].

Завадити здійсненню згаданого плану Міністерством народної освіти УНР перешкодив, поміж іншим, державний переворот 29 квітня 1918 р. З іншого боку, напрацювання МНО УНР були взяті до уваги й частково реалізовані його наступником – Міністерством освіти (згодом освіти й мистецтва) Української Держави. На спадкоємності і поступальності своєї роботи наголошував з самого початку й М. Василенко, який більшу частину часу очолював міністерство: «...Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене...» [цит. за: 17, с. 305]. Діяльність урядових структур Української Держави в університетському питанні відзначалась більшою цілеспрямованістю і планомірністю. Їй була властива налаштованість провадити українізацію помірковано, поступово, щоб не викликати великих збурень у суспільстві і не руйнувати існуючу систему, яка залишалася російськомовною.

Оскільки становлення гетьманського режиму припало на кінець навчального року, на перших порах було доречно зосередитись на плануванні й підготовчих заходах, залишивши практичні дії на наступний навчальний рік. 21-25 травня 1918 р. був скликаний II з'їзд представників вищих навчальних закладів для обговорення цих планів. Харківський університет делегував представників різних прошарків викладацького колективу – проректора Т. Кравця, проф. М. Ключова і, як вдалося встановити за протоколами з'їзду, асистента А. Желіховського [30, с. 531]. За свідченням самих харків'ян, вони, як і з'їзд у цілому, висловились на підтримку урядової концепції поступової українізації вищої школи шляхом відкриття кафедр українознавчого циклу та заснування українських

державних університетів. З'їзд підтримав поправку Т. Кравця про запровадження лектур української мови для всіх бажаючих [30, с. 560]. Разом з тим матеріали з'їзду засвідчують, що справжнього повороту у ставленні професури до українського питання не сталося. Зібрання позиціонувало себе як представників «російських («русских») вищих навчальних закладів на Україні», культурний борг яких – «прийти зараз на допомогу створенню української науки і українських наукових установ». При цьому виходили з того, що «український народ представляє собою одну з гілок російського народу, а українська культура не може не бути спорідненою російській культурі і, можливо, має складати частину її». Мали значення й акценти: наголошувалося, що «здійснення українізації вищої школи жодним чином не повинно йти шляхом українізації існуючих вищих навчальних закладів»; викладання предметів українознавчого циклу мало бути двомовним; існування паралельних україно- і російськомовних кафедр визнавалося ненормальним, хоч і можливим [30, с. 532].

Не дивно, що радикально налаштоване студентство виступило проти рішень з'їзду. Об'єднана Рада студентських організацій Києва 25 травня ухвалила жорстку резолюцію з приводу «професорського делегатського з'їзду». В ній відзначалося, що з'їзд складався з людей, дуже далеких від української культури й українського руху, і тому його рішення не повинні мати «жодного впливу на національно-академічне життя України», а діяльність професури не може не розглядатися як зрада України; висловлювався «рішучий протест проти нехтування з'їздом наших домагань українізації вищої школи»; заявлялося, що студентство «завжди вестиме саму найзавзятішу боротьбу за повну українізацію всіх вищих шкіл» [19, 2 черв.].

Попри протести, лінія міністерства на збереження російськомовного статусу (з частковою українізацією) існуючих університетів і створення нових, українських державних ВНЗ залишалася незмінною. Створена у червні при Міністерстві освіти Тимчасова комісія у справах вищої школи і наукових інституцій була зорієнтована на розробку законопроектів про заснування Київського та Кам'янець-Подільського українських державних університетів [7, с. 206]. Ідеї, які проводив голова комісії В. Вернадський, відображає його щоденник (запис за 10 червня 1918 р.): «В Укр[аїні] два завдання для мене: 1) об'єднання українців, які працюють в українськ[ому] відродженні, але люблять російську культуру, для них теж рідну, і 2) зберегти зв'язок всіх вчених і науково-навчальних закладів з російською культурою і аналогічною російською організацією...» [3, с. 98]. Діяльним співробітником Тимчасової комісії був Д. Багалій (інколи називають і М. Сумцова [6, с. 241], проте протоколи комісії не фіксують його участі).

28 вересня 1918 р. гетьман затвердив закон про заснування з 1 липня в Харківському та Новоросійському університетах чотирьох кафедр українознавчого циклу [5, 3 жовт.]. Рішення, яке традиційно високо оцінюється як важливий крок у напрямку українізації «старих» університетів, в дійсності мало значно скромніше значення. По-перше, воно було не оригінальним: фактично йшлося про застосування до двох названих університетів постанови Тимчасового уряду Росії від 19 вересня 1917 р. [30, с. 224], яке тоді стосувалося тільки Київського університету. По-друге, є серйозні сумніви щодо реалізації закону, оскільки наявні в літературі твердження, як правило, голослівні, а у ставленні університетської спільноти до даного питання протягом 1918 р. мало що змінилось.

Таким чином, на початковому етапі революції силою обставин ставши на шлях українізації, Харківський університет так його і не здолав. Серед причин цього – несприятливі умови, м'явність і надмірна обережність влади, інертність місцевої громадськості, спротив чи байдужість університетської більшості. Декларативно визнаючи право українців на освіту рідною мовою, університетські професори здебільшого залишалися носіями російської чи малоросійської ідентичності, російської культури, тож не вважали за можливе жертвувати її твердиною, якою фактично залишався університет.

1. Антоненко-Давидович Б. Д. У Харківському університеті (фрагменти спогадів) / Б. Д. Антоненко-Давидович // Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців / Упор.: В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, О. І. Красько та ін. – Х., 2016. – С. 17–22.
2. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій / Упор. В. В. Кравченко. – Х., 1999. – 600 с.
3. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920 / В. И. Вернадский. – К., 1994. – 271 с.
4. Вестник Временного правительства. – Пг., 1917. – 18 июня. Режим доступу: <http://elib.shpl.ru/nodes/31094-iyun-68-92>. Доступ – 08.09.2018.
5. Відродження. – К., 1918. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001127>. Доступ – 15.06.2018.
6. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. І. Дорошенко. – К., 2002. – 351 с.
7. Завальнюк О. М. Гетьманат Павла Скоропадського: розбудова національної університетської освіти / О. М. Завальнюк // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукр. наук. конф.: збірник. – К., 2008. – С. 204–214.
8. Завальнюк О. М. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918 – 1919 роки) / О. М. Завальнюк // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 19. – С. 37–43.
9. Завальнюк А. М. Российские университеты в контексте движения за украинизацию высшей школы на Украине (март 1917 – апрель 1918 гг.) / А. М. Завальнюк // Гуманитарный вектор. – 2010. – № 4. – С. 14–21. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiyskie-universitety-v-kontekste-dvizheniya-za-ukrainizatsiyu-vysshey-shkoly-na-ukraine-mart-1917-aprel-1918-gg>. Доступ – 2.08.2018.
10. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 652 с.
11. Завальнюк О. М. Функціонування Київського українського народного університету – прорив національної освіти і науки у 1917–1918 рр. / О. М. Завальнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – 2009. – Вип. 2. – С. 72–87.
12. Записка з питання цензури українськомовної книжки, підготовлена за дорученням Комітету міністрів спеціальною комісією Харківського університету // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і матеріалів / Відп. ред. Г. Борjak. – К., 2013. – С. 349–360.

13. Известия Юга. – Х., 1918.
14. Колпакова О. В. Національна вища школа в Україні (1917 – 1920 рр.) / О. В. Колпакова. – К., 1996. – 117 с.
15. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність українських урядів доби гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти і культури (за матеріалами газети «Державний Вістник») / О. Б. Кудлай // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукр. наук. конф.: збірник. – К., 2008. – С. 239-246.
16. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності / О. Мандебура. – К., 2011. – 276 с.
17. Нариси історії Української революції / О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (кер.), В. І. Головченко та ін. – К., 2011. – Кн. 1. – 388 с.
18. Наумов С. О. Харківська Українська студентська громада (кінець XIX – початок XX ст.) / С. О. Наумов // Universitates: Наука та просвіта. – Х., 2008. – № 2. – С. 18-28.
19. Нова Рада. – К., 1918. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000965>. Доступ – 14.05.2018.
20. Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: істор. аспект / І. Г. Передерій. – Полтава, 2009. – 160 с.
21. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: До 180-річчя Харківського пед. ін-ту ім. Г.С. Сковороди / [В.І. Євдокімов, Г.В. Єльнікова, В.В. Корнілов]. – Х., 1992. – 334 с.
22. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) / Д. Ф. Розовик. – К., 2002. – 311 с.
23. Ротар Н. Р. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917 – 1920 рр.) / Н. Р. Ротар. – Чернівці, 1996. – 163 с.
24. Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р. / Ф. Самойлов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 217–222.
25. Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1917 год // Записки Харьковского университета за 1918 и 1919 год. – Х., 1919. – С. 1-30.
26. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004. – 750 с.
27. Харківський університет і українська культура / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х., 2015. – 296 с.
28. Харківський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, С. І. Посохов, С. О. Наумов та ін. – Х., 2004. – 200 с.
29. Южный край. – Х., 1918.
30. ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 2. – К., 2001. – 704 с.

**Naumov S. O. On the Way to Ukrainization: Kharkiv University
in 1917 – the First Half of 1918**

<http://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

Doctor of Sciences (History), Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
s.o.naumov@karazin.ua

The article analyzes the attitude of the Kharkiv University staff to the problem of higher education Ukrainization, actualized after the February Revolution. It is claimed that it was not significantly different from the position of the other two universities of the Dnieper Ukraine – Kyiv and Novorossiysk (Odessa) and was rather cool. Most professors at first demonstrated their negative attitude towards the Ukrainization of social, political and university life, and eventually became generally supportive of the Ukrainization of the cultural and educational sphere though in every way trying to minimize the Ukrainization measures at the university. While declaratively acknowledging the right of Ukrainians to be educated in their mother tongue, university professors remained largely carriers of Russian or Little Russian identity, Russian culture, and therefore did not consider it possible to sacrifice its stronghold – the university actually remaining such one. The position of the student body is not traced; at least, it did not show any significant activity in this matter. Attention is given to the relevant measures of the then authorities and the position of the local public on the university issue. It is emphasized that not only before the formation of the Ukrainian state, but to a great extent even afterwards such actions were situational, episodic, held at the initiative of individuals, lacking some sound basis, proper corporate, public and state support. The reasons for such a situation are analyzed as well: both national and local characteristics of Kharkiv region and the university (long stay of the region under Bolshevik rule, dominance of pro-Russian elements in local administration, weakness of «Prosvita» etc.). Some positions related to the history of Kharkiv University (regarding the formation of the departments of Ukrainian Studies, teaching in Ukrainian by D. Bagaliy and M. Sumtsov, functioning of the People's University etc.) are revised or clarified.

Keywords: Ukrainian Revolution, Kharkiv University, Ukrainization, Departments of Ukrainian Studies, 1917.

**Наумов С. А. На пути к украинизации: Харьковский университет в 1917 –
первой половине 1918 гг.**

<http://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

доктор исторических наук, профессор
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы 4, 61022, Харьков, Украина
s.o.naumov@karazin.ua

В статье анализируется отношение коллектива Харьковского университета к проблеме украинизации высшего образования, актуализированной после Февральской революции. Утверждается, что оно существенно не отличалось от позиции двух других университетов Надднепрянщины – Киевского и Новороссийского (Одесского) и было достаточно прохладным. Большинство профессуры сначала демонстрировало отрицательное отношение к украинизации общественно-политической и университетской жизни, со временем стало в целом поддерживать украинизацию культурно-образовательной сферы, однако всячески пыталось минимизировать украинизационные мероприятия в университете. Декларативно признавая право украинцев на образование на родном языке, университетские профессора преимущественно оставались носителями русской или малороссийской идентичности, русской культуры, поэтому не считали возможным жертвовать ее твердостью, каковой фактически оставался университет. Позиция студенчества не прослеживается; по крайней мере, заметной активности в этом вопросе оно не проявляло. Уделяется внимание соответствующим мерам тогдашней власти и позиции местной общественности в университетском вопросе. Подчеркивается, что не только до образования Украинского государства, а в значительной степени и после этого такие действия были ситуативными, эпизодическими, держались на инициативе отдельных лиц, не имели надежной основы, надлежащей корпоративной, общественной и государственной поддержки. Анализируются причины такого положения – как всеукраинского характера, так и локальные, характерные для Харьковщины и университета (длительное пребывание края под большевистской властью, преобладание пророссийских элементов в местной администрации, слабость «Просвиты» и др.). Ревизуются или уточняются некоторые позиции, связанные с историей Харьковского университета (о создании кафедр украиноведческого цикла, преподавании на украинском языке Д. Багалием и Н. Сумцовым, функционировании народного университета и т. п.).

Ключевые слова: Украинская революция, Харьковский университет, украинизация, кафедры украиноведческого цикла, 1917 год.

Конфіскація церковних цінностей на Харківщині 1922 р.

Волосник Ю. П.

<http://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

yu.p.volosnyk@karazin.ua

У статті досліджується перебіг кампанії з конфіскації церковних коштовностей у Харківській губернії в 1922 р. Скориставшись обставинами страхотливого голоду, що охопив багато регіонів України у 1921 – 1922 рр., радянська держава під гаслом надання допомоги голодуючим провела широкомасштабну кампанію з «вилучення» (а насправді, нічим не прикрити конфіскацію) церковних цінностей. Конфісковувалися усі дорожочіні речі з храмів і молитовних будинків усіх без виключення релігійних конфесій. Досліджено методи проведення конфіскації церковних багатств місцевими органами влади Харківщини. При цьому показано особливу роль, що відігравали органи ДПУ, які контролювали роботу комісії з вилучення цінностей та придушували опір віруючих і духовенства. У публікації робиться спроба з'ясувати підсумки вилучення цінностей по Харкову та повітах столичної губернії. Проаналізовано ставлення різних верств суспільства до проведення кампанії з конфіскації церковних цінностей. На основі архівних джерел та матеріалів місцевої та центральної преси показано опір, який чинили віруючі і духовенство кампанії конфіскації церковних коштовностей та проаналізовано його форми і методи. Висвітлено репресивну політику атеїстичної влади, спрямовану на придушення спротиву мас віруючого населення і представників духовенства тотальній конфіскації цінностей, що нерідко проводилася брутальним способом. Показані масштаби репресій більшовицької влади щодо віруючих і служителів релігійних культів. Зроблено висновок, що, проводячи політику конфіскації церковних цінностей, більшовицька влада намагалася підірвати економічну базу церкви, прагнучи отримати внаслідок конфіскації великі фінансові ресурси, а також морально дискредитувати духовенство в очах громадськості, підірвати авторитет церкви як важливого суспільного інституту, нарешті, внести розбрат у церковне середовище. Під час здійснення кампанії з конфіскації церковних багатств була назавжди втрачена велика частина релігійних предметів, що представляли історико-культурну цінність.

Ключові слова: церковні цінності, конфіскація, вилучення, спротив, духовенство, віруючі, релігійні конфесії, служителі релігійних культів, історико-культурна цінність, більшовицька влада, радянська держава, органи ДПУ, репресії, терор, суспільний інститут, Харківська губернія, фінансові ресурси, голод, церковне середовище, атеїстична влада.

Кампанія з конфіскації церковних цінностей, здійснена більшовиками 1922 р. в умовах жорстокого голоду, що охопив значні території України та інших регіонів радянської держави, безумовно, належить до трагічних сторінок новітньої історії. На жаль, у вітчизняній історичній літературі все ще доволі епізодично досліджено перебіг та наслідки процесу вилучення церковних коштовностей в різних регіонах України, зокрема на Харківщині, на той час столичній губернії УСРР. Незважаючи на те, що дана тема знайшла своє певне відображення в історіографії [3, 4, 6, 11, 12], її окремі аспекти – масштаб вилучення церковних коштовностей, спротив духовенства та вірян, реакція населення на дії влади та ін. ще потребують подальшого вивчення та уточнення.

Мета статті – дослідити кампанію з конфіскації церковних цінностей на Харківщині 1922 р. Хронологічні межі – 1922 р. – час проведення органами радянської держави кампанії з вилучення церковних цінностей. Територіальні межі – Харківська губернія у межах 1922 р.

При написанні статті автором були використані наступні групи джерел: законодавчі та нормативно-правові документи [10], опубліковані збірники документів з цієї проблеми [1, 2], періодична преса [5, 9], архівні матеріали [13–19]. Джерельна база є репрезентативною і дозволяє розкрити мету статті.

В умовах голоду 1921–1922 рр., що виник не лише через посуху, а й внаслідок політики воєнного комунізму, більшовицька влада починає кампанію з конфіскації церковних коштовностей під виглядом допомоги голодуючим у Поволжі. Але справжні цілі цієї кампанії були іншими. У своїй записці (30 березня 1922 р.) Л. Троцький до членів політбюро ЦК РКП(б) розкривав справжню мету: «Кампанія з приводу голоду... дуже вигідна, оскільки загострює всі питання про долю церковних скарбів. Ми повинні... довести цю кампанію всередині церкви до повного розриву з чорносотенною ієрархією... до нових виборів ієрархії» [1, с. 163]. Тобто мова йшла про внесення розколу у середовище духовенства та віруючих, про те, щоб повністю дискредитувати церкву як суспільний інститут.

Кампанія з конфіскації (вилучення – офіційною мовою) церковних цінностей розпочалася в УСРР після опублікування 8 березня 1922 р. постанови ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» [10, с. 183]. Ця постанова практично повністю співпадала з аналогічним декретом, виданим 23 лютого 1922 р. ВЦВК РРФСР, але розширяла коло речей, що підлягали вилученню: не тільки золоті, срібні та з дорогоцінним камінням, але й вироби з платини та слонової кістки. Ці коштовності повинні були вилучатися не тільки з церков, але й з монастирів, молитовних будинків, синагог, мечетей та інших культових споруд усіх без винятку конфесій [10, с. 183]. Упродовж одного місяця місцеві ради повинні були провести конфіскацію вказаних цінностей. У постанові наголошувалося, що вилученню підлягають лише ті «предмети з платини, золота, срібла, коштовного каміння, слонової кістки, вилучення яких не може істотно зачепити інтереси самого культу...» [10, с. 183]. Проте ця фраза постанови виявилася, як показали наступні події, лише декларацією. Вже 30 березня 1922 р. М. Калінін у телеграмі до голів губвиконкомів роз'яснював: «поняття церковні цінності, що не мають істотного значення для самого культу, визначити немає можливості» [13, арк. 24].

У постанові ВУЦВК жодним словом не згадувалося про голод, що охопив багато губерній України і вже збирав велику «жатву скорботи». Для проведення вилучення храмових цінностей у кожній губернії створювалася комісія з представників губвиконкому, губпомголоду та губфінвідділу під головуванням члена ВУЦВК.

До складу комісії М. Скрипник пропонував призначати в якості секретарів лише співробітників ДПУ [13, арк. 26]. При вилученні цінностей обов'язково мали бути присутніми представники груп віруючих. Передбачалось покарання за приховування церковних цінностей – 1 рік примусових робіт та конфіскація всього майна релігійних громад [10, с. 183].

У своїй відозві 28 лютого 1922 р. патріарх РПЦ Тихон засудив дії більшовицької влади, спрямовані на примусове вилучення церковних богослужбових речей, назвавши їх «актом святотатства». Але патріарх допускав можливість пожертвування церковних речей, які «не мають богослужбового вживання» [1, с. 114].

Представники різних конфесій звернулися до громадян міста і закликали допомогти голодуючим. Так, в газеті «Вісті» 7 квітня 1922 р. було опубліковано звернення архієпископа Харківського та Охтирського Нафанаїла, в якому він закликав для допомоги голодуючим віддавати і церковні цінності [5, 7 квітня]. Церковна рада автокефального собору св. Миколая звернулася до всіх громадян Харкова з відозвою «... нести свої жертви на поміч тим нещасним нашим братам, котрі... тяжко голодують». У храмі св. Миколая розпочався збір коштів на допомогу голодуючим [15, арк. 115].

Але владі потрібне було насильницьке вилучення церковних цінностей та дискредитація духовенства. З метою нагнітання антирелігійної істерії в суспільстві в пресі розпочалося цькування духовенства, його звинувачення у контрреволюції та інших «злочинах» [6, 30 березня, 6 квітня].

Після кривавих подій в м. Шуї В. Ленін 19 березня 1922 р. у таємному листі до членів політбюро ЦК РКП(б) наполягав: «... Вилучення цінностей... повинно бути проведено з нещадною рішучістю, безумовно не перед чим не зупиняючись і в найкоротший термін. Чим більше представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства нам вдасться розстріляти з цього приводу, тим краще» [1, с. 143]. Тобто для атеїстичної влади з'являється ще один мотив – фізичне знищення частини нелояльного духовенства і вірян та залякування суспільства.

Масова кампанія з вилучення цінностей з культових споруд почалася на Харківщині 3 квітня 1922 р. [11, с. 26]. Її планувалося провести у Харкові до 5 травня, у повітах губернії до 15 травня, у волостях до 25 травня [13, арк. 26], але ці терміни потім були подовжені. Створену губвиконкомом 22 березня 1922 р. губкомісію, що мала займатися конфіскацією цінностей, очолив секретар Харківського губкому К. А. Кіріж, а до її складу увійшли Вендров – керівник губфінвідділу та Анохін (губкомголод) [11, с. 26]. Але ще за кілька днів до цього, 31 березня, з будівлі Хоральної синагоги комісія з реквізиції церковних цінностей вилучила вагою понад 20 ф. срібних виробів культового призначення (срібні підсвічники, лампадки, бокальчики тощо) [15, арк.1]. 1 квітня та 26 квітня 1922 р. в Миколаївському соборі, що належав Українській автокефальній церкві, було конфісковано срібних речей, що використовувалися для богослужіння, вагою понад 5 пудів [15, арк. 2,3]. З Благовіщенського собору 10 квітня та 23 травня було взято церковного срібла загальною вагою понад 5 пудів [15, арк. 22–26], з Успенського кафедрального собору вилучили 15 п. 32 ф. лише срібних риз, прикрашених дрібними діамантами, рубінами та перлами [15, арк. 34]. З Покровського монастиря було вилучено срібних чаш, дискосів, хрестів, окладів Євангелія, тарілок тощо загальною вагою 12 п. 39 ф. [15, арк. 43]. З вірменської церкви св. Григорія 8 квітня конфісковано срібних чаш, тарілок, дарохранительниць вагою 4 ф. 90 зол. [16, арк. 19]. З Лютеранської євангелічної церкви забрали чаш, хрестів, дарохранительниць вагою 4 ф. 87 зол. [15, арк. 20, 21]. Римсько-католицький костел у Харкові теж не був виключенням. У ньому конфіскували срібних і золотих богослужбових речей вагою понад 6 ф. [15, арк. 21].

Папа римський Пій XI, намагаючись врятувати церковні святині, хотів купити у радянського уряду конфісковані церковні цінності, передавши їх на тимчасове зберігання місцевому єпископу РКЦ, але більшовики не пристали на цю пропозицію [1, с. 258; 4, с. 102, 147]. Не допомогло й посилання римо-католицьких громад на умови Ризького миру, оскільки Народний комісаріат іноземних справ відхилив їх як безпідставні [13, арк. 28]. Загальне уявлення про кількість вилучених у Харкові та повітах губернії церковних коштовностей дає таблиця 1.

Таблиця 1. Відомості про надходження у Харківський губфінвідділ церковних цінностей з церков Харкова та повітів з 31 березня по 19 липня 1922 р. Таблицю подано за [14, арк. 89]

Звідки поступили	Срібло				Золото			Інші цінності
	Пуд.	Фунт.	Зол.	Дол.	Фунт.	Зол.	Дол.	
З м. Харкова	217	13	50	48	1	6	86	Діамантів – 64, рубинів – 8, смарагдів – 1, сапфірів – 2, аметистів – 2, перлів – 23, мнтр з перлами та ін. коштов. каміння – 6
З Охтирського повіту	86	25	91	66	9	28	21	Мідь та слонова кістка – 1 пуд. 11 ф. 95 зол.
- // Богодухівського - //	40	31	24	45	2	72	75	–
- // Валківського - //	26	18	7	–	–	–	–	–
- // Вовчанського - //	27	6	55	78	1	72	–	–
- // Ізюмського - //	26	4	60	60	–	–	–	20 крб. золот. монети
- // Зміївського - //	30	17	47	48	–	–	–	Вишивка та мідь 12 пуд. 36 фун.
- // Куп'янського - //	24	4	44	–	–	6	48	1 митра – 2 ф. 3 зол.
- // Лебединського - //	38	9	58	–	–	18	48	–
- // Харківського - //	88	39	20	–	–	–	–	–
- // Сумського - //	65	35	77	–	1	9	67	Діамантів – 38,75 кар., рубинів – 5,25 кар., смарагдів – 5,5 кар., перлів – 41,5 кар.
- // Чугуївського - //	6	10	23	36	–	–	–	–
Всього з повітів	461	3	34	45	15	52	67	14 пуд. 10 фун. 2 зол.
Всього по губернії	678	17	84	93	18	59	57	

Слід зазначити, що дані, наведені в цій таблиці, не стикуються між собою та суттєво розходяться з відомостями, що їх озвучив на пленумі (22 липня 1922 р.) Харківського губкому КП(б)У секретар губкому К. А. Кіркіз. За його інформацією, з храмів Харківської губернії було вилучено срібла вагою 636 пудів (тобто на 42 пуда менше, ніж за даними губ фінвідділу) та 7 ф. 56 зол. золота (тобто на 11 фунтів менше реально зібраного) [16, арк. 11]. Відомо також, що вже станом на 10 червня 1922 р. по Харкову з церков було вилучено понад 220 пудів срібла (а не 217 пудів, як за даними губфінвідділу) [14, арк. 88]. Дослідники вже звертали увагу на те, що більшовицькі дані про реквізовані церковні цінності не є докладними, а через це не достовірні [4, с. 93].

Великі розбіжності в інформації щодо конфіскованих у церкви коштовностей не є випадковими. Влада не була зацікавлена, щоб донести до широкого загалу достовірну інформацію про кількість вилучених цінностей, лише невелику частину з яких планувалося використати на допомогу голодуючим. Згідно звіту Харківського губвиконкому за 1922 р., цінностей було вилучено на суму 150 тис. крб. золотом. При цьому зазначалося, що «продовольча допомога... випливає головним чином у постачання губернії Поволжжя» [8, с. 156]. Виходило так, наче в південних губерніях України та на Харківщині ніякого голоду і не було.

За пропозицією Л. Троцького, було вирішено виділити на допомогу голодуючим лише 1 млн. золотих карбованців «... в рахунок наступної реалізації вже зібраних церковних цінностей...» [1, с. 164]. Це всього 21,5 % від загальної суми (4,65 млн. крб) вилучених у церкви коштовностей [1, с. 184].

Сподівання «кременівських вождів» на вилучення у церкви цінностей на сотні мільйонів та навіть мільярди золотих карбованців не справдилися. Переважна частина церковних багатств була пограбована і зникла ще в роки громадянської війни, але Л. Троцький намагався перекласти провину за це на церковну верхівку, вимагав від ДПУ провести слідство та навіть повторне «повне» вилучення цінностей [2, с. 196–197].

Деякі сучасні історики вважають, що лівова частка зібраних коштів пішла на здійснення самої кампанії з конфіскації церковних цінностей [1, с. 82], але це питання потребує окремого ретельного дослідження. Якась (чимала) частина конфіскованих цінностей залишилася у місцевого партійного керівництва. Про це свідчить наступний факт. 15 липня 1925 р. у приміщення Холодногірського партійно-професійного клубу Харкова при відкритті сейфа («незгораемого шкафа») було виявлено чимало речей церковного майна: 10 срібних предметів – хрести, чаші, дискос, дарохранительниця, тарілки та багато інших предметів релігійного культу [17, арк.3, 8].

У процесі часто бруталного вилучення церковних цінностей реліквій була знищена величезна маса високохудожніх речей [2, с. 132, 133, 140]. Лише мізерна частка конфіскованих церковних коштовностей була врятована від неминучого знищення. За даними О. Нестулі, співробітники Харківського музею стародавнього українського мистецтва відібрали для поповнення експозиції 14 Євангелій в окладах, 14 хрестів, 9 чаш, підсвічник, 6 ікон в окладах, що були вилучені з храмів Харківщини [7, с. 144]. Та це була крапля у морі.

Внаслідок вилучення, часто у варварський спосіб [2, с. 91, 133], гинули справжні шедеври релігійного мистецтва, що мали неабияку історичну та культурну цінність. Як справедливо зазначив український дослідник І. Власовський, «... то не мало значення, з якої церкви забирали церковні цінності, бо це був грабунок скарбу української національної культури» [7, с. 12]. З таким висновком важко не погодитися.

Не дивлячись на обставини голоду та моральний тиск і репресії з боку влади, населення Харківщини чинило опір пограбуванню церкви. Цей спротив вилився як у активні, так і в пасивні прояви. Хоча в оприлюдненому звіті Харківського губвиконкому (1922 р.) повідомлялося, що «відношення трудового населення, особливо робітників,

дуже доброзичливе», а «селянство до конфіскації цінностей церкви здебільшого відносилось пасивно» [8, с. 156], проте реальність суттєво відрзнялася від офіційних заяв. Якщо акції протесту – мітинги, публічні несанкціоновані зібрання біля храмів, пряме перешкоджання вилученню цінностей були справою доволі ризикованою з огляду на можливі репресії, то пасивні форми спротиву застосовувалися доволі широко. Серед них – приховування церковних цінностей, приховування інвентарних книг храмів і монастирів [12, с. 118], розповсюдження різних чуток, що засуджували та ганьбили дії влади та її представників (щоправда, органи ДПУ брали таких розповсюджувачів на облік «як політично неблагонадійних») [19, арк. 89]. Цікава деталь: за спостереженням тих, хто проводив ревізії храмових цінностей, найбільш запеклий опір конфіскації чинили не стільки представники духовенства, скільки церковні ради. «Церковні ради, – читаємо у одному зі звітів, – люто захищали інтереси церкви, спираючись на молящу масу» [13, арк. 50].

Побоюючись зростаючого спротиву, влада поряд з репресивними вживала також заходи агітаційного характеру. Так, 22 квітня 1922 р. до Харківської комісії з вилучення з центру надійшла вказівка провести повторну агітацію на підтримку вилучення владою цінностей, зокрема серед службовців військових частин, військ ДПУ та міліції [15, арк. 2]. Проводилася активна агітація і серед робітників, селян та, особливо, жіноцтва [15, арк. 50, 52].

Архівні документи відображають опір населення в різних повітах губерній. За інформацією з Охтирського повіту, суду губревтрибуналу було подано 18 осіб, з яких один – голова комітету незаможних селян (він же голова церковної ради) [14, арк. 56]. Переважна більшість була притягнута до суду за приховування описів та розтрату церковного майна, і лише деяких – за образу членів комісії з вилучення церковного майна [14, арк. 56]. У Валківському повіті (де, за офіційними відомостями «спротиву ніде вчинено не було») віддали під суд 3 священиків разом з церковними радами за неподання інвентарних описів та вилучення церковних цінностей [14, арк. 30]. При цьому, за словами офіційного звіту, «до вилучення населення віднеслося майже байдуже» [14, арк. 30 зв.]. В Ізюмському повіті, де настрої міського населення характеризувалися владою як «пасивно-протестні», священнослужителі лише під сильним тиском властей змушені були віддавати церковні цінності [14, арк. 23]. Але у Куп'янському повіті за спротив вилученню цінностей у селі Волоско-Балаклеево та побиття одного з представників комісії з вилучення цінностей сесією військового відділу Харківського губревтрибуналу до розстрілу було засуджено одного священика та трьох селян до 5 років позбавлення волі умовно [3, с. 105]. В селі Піски Ізюмського повіту священики Мухін і Кудицький відмовилися зняти ризу з чудотворної ікони, мотивуючи це тим, що побоювалися обурення селян. Після їх виклику до ДПУ риза з ікони все ж була знята, хоча це і не врятувало священнослужителів від суду ревтрибуналу [19, арк. 87 зв.]. У Ямненській волості Богодухівського повіту під час вилучення цінностей з церков стався інцидент, коли вдарили на сполох і біля однієї церкви зібрався чималий натовп. Бійки не сталося, оскільки громадяни обмежилися лише вигукуванням свого невдоволення. Але влада все ж заарештувала декого з учасників цієї події, їхні справи було передано до губревтрибуналу [14, арк. 18].

Більш активним був спротив у Харкові – тогочасній столиці УСРР. Так, 2 травня 1922 р. під час завершення конфіскації цінностей з Воскресінської церкви біля храму зібрався натовп, який фактично заблокував комісію з вилучення у храмі, не дозволяючи їй вивести коштовностей. З натовпу лунали вигуки, що це є грабіж [11, с. 27; 13, арк. 58]. Лише після того, як до церкви підтягнувся загін кінної міліції, натовп став розбігатися. Після інциденту його активні учасники вночі були заарештовані та передані до суду особливої сесії губревтрибуналу [12, с. 118; 13, арк. 58]. Аналогічний випадок спротиву мав місце і при вилученні цінностей в Озерянській церкві [4, с. 48].

Упродовж травня-вересня 1922 р. у Харкові та губернії відбувалися непоодинокі судові процеси над представниками духовенства та мирян за спротив конфіскації церковних цінностей. Їх справжнього метою було, по-перше, залякати духовенство та вірян, придушити будь-який опір антицерковній політиці влади [6, с. 30], а по-друге, морально дискредитувати духовенство і загалом церкву, як суспільний інститут. З цієї метою дії духовенства та прихожан на захист церковного майна влада та підконтрольні їй засоби масової інформації спеціально представляла як протидію її зусиллям допомогти голодуючим. Хоча, як зазначають дослідники, цей спротив був спрямований саме проти насильницьких методів вилучення церковних цінностей, а не проти допомоги голодуючим [11, с. 27]. Вже в травні 1922 р. виїзною сесією губревтрибуналу було розглянуто справу церковної ради та філії Петро-Павлівської церкви у м. Білопілля за вчинення спротиву вилученню церковних цінностей. На лаві підсудних опинилося 12 осіб серед яких священик Аджоков, диякон Приходько та інші. Вина звинувачених полягала у тому, що вони не одразу (а на наступний день) пред'явили комісії з вилучення інвентарну книгу. До того ж, біля храму зібрався натовп, що вигукував образи на адресу комісії, погрожував охороні та жбуряв каміння. Ревтрибунал засудив Аджокова до 6 місяців примусових робіт, диякона Приходька до трьох місяців, а ще трьох звинувачених – до сплати штрафу, решту виправдав [9, 15 лютого].

Тоді ж у Харкові відбувався відкритий суд над групою священнослужителів і вірян, яких звинувачували у спротиві конфіскації церковних коштовностей. Усього було притягнуто 13 осіб [18, арк. 51 зв.]. Намісника Покровського собору ігумена Паладія засудили до 1 року примусових робіт. Також був засуджений настоятель кафедрального собору протоієрей Твердохлебов, священики Юшков та Гонтарчук та 9 мирян, яких засудили до сплати штрафу. Провина засуджених полягала у відсутності дореволюційних описів монастирського та соборного майна [3, с. 103]. Незабаром у Харкові відбувся ще один публічний процес над групою з 11 осіб (з яких 5 монахів на чолі з ігуменею Стрілчанського монастиря Олейніковою), що звинувачувалися у підбуренні до виступу проти конфіскації монастирських коштовностей та приховуванні дорогоцінних церковних предметів [18, арк. 54 зв.]. Було з'ясовано, що під час вилучення цінностей члени місцевої комісії складали фіктивні акти про вилучення дорогоцінних речей з метою їх привласнення. Таким чином було украдено 50 предметів великої цінності. Ревтрибунал засудив винних у незаконному заволодінні церковними цінностями 4 членів комісії до розстрілу, інших фігурантів справи до різних термінів ув'язнення [9, 24 лютого].

У вересні 1922 р. архієпископ Харківський і Охтирський Нафанаїл (Н. Троїцький), священики Котов та Т. Борисенко, диякони Невський і Шишкін предстали перед губревтрибуналом начебто за спротив вилученню церковних цінностей [18, арк. 70]. Трибунал засудив Нафанаїла та Котова до трьох років примусових робіт з утриманням їх під вартою, але «по старості» вони були звільнені від покарання, інші отримали від 1 до 2 років ув'язнення [18, арк. 70]. Наприкінці 1922 р. Нафанаїла змусили виїхати з Харкова на заслання [6, с. 31]. За спротив вилученню церковних цінностей суду ревтрибуналу був відданий архімандрит Святогірсько-Успенського монастиря Харківської губернії Т. Скрипченко [11, с. 28]. Як зазначалося у звіті губревтрибуналу (за 1922 р.) у багатьох справах за спротив вилученню церковних цінностей «трибунал проводив політику найсуворішої судової репресії» [18, арк. 119]. Аналогічні процеси відбувалися тоді по всій Україні. За даними деяких дослідників, під час ревізій церковних цінностей 1922 р. по Харківській єпархії було розстріляно 98 лише духовних осіб, а загалом по УСРР – 583 чол. [4, с. 110]. Але навряд чи ці цифри можна вважати остаточними.

Отже, в умовах голоду, що лютував у багатьох регіонах України, а також на інших територіях радянської держави, більшовицький режим під гаслом допомоги голодуючим активно проводив кампанію з конфіскації церковних цінностей. Тим самим влада намагалася

повністю знищити економічний базис церкви, прагнучи отримати великі фінансові ресурси від цього, а також дискредитувати церкву як суспільний інститут, підірвати довіру віруючих до духовенства, знизити наівіть вплив останнього на суспільство.

Вилучення церковних цінностей (нерідко у брутальний спосіб) викликало широкомасштабний спротив віруючих і частини духовенства Харківщини. Форми спротиву були різноманітними: від прямого перешкоджання конфіскації до приховування церковного майна та інвентарних описів. Використовуючи репресивні органи, місцева влада суворо придушувала будь-який опір, намагаючись за допомогою терору залякати нелояльне до неї духовенство та віруючих. Разом з тим ця кампанія була розрахована на внесення глибокого розколу в церковне середовище.

Конфісковані церковні цінності відправлялися до Москви і лише невелика частина отриманих коштів була використана на реальну допомогу голодуючим. Під час кампанії з вилучення церковних цінностей була назавжди втрачена величезна кількість предметів старовини, що представляли музейну та історичну цінність, культурну спадщину українського народу.

1. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. Кн.1. М. Новосибирск, 1997. 599 с.
2. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. Кн.2. М. Новосибирск, 1998. 647 с.
3. Ахиепископ Онуфрий (Легкий) История Харьковской епархии. 1799–2009. / Ахиепископ Онуфрий (Легкий). Харьков, 2009. 447 с.
4. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. К., 1996. 192 с. Вісті. К., 1922.
5. Матвиенко М. Харьковская епархия. Краткий очерк истории / М. Матвиенко // Православная энциклопедия Харьковщины. Харьков, 2009. С. 5-56.
6. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941. Ч.1. 1917. – середина 1920-х рр. / О. Нестуля. К., 1995. 280 с.
7. Отчет Харьковского губисполкома и губэкономсовещания. Вып. II. Отчёты нехозяйственных органов 1 апр. 1922 г. – 1 окт. 1922 г. Харьков, 1922. 192 с.
8. Пролетарий. Харьков, 1922.
9. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Харьков, 1922.
10. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. / В. И. Силантьев. Харьков, 1998. 231 с.
11. Скрипчук В. П. Участь органів ДПУ Харківщини в проведенні кампанії з конфіскації церковних цінностей 1922 р. / В. П. Скрипчук // Чорноморський літопис. 2016. Вип. 11. С. 114-120.
12. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 886. Руководящие материалы и переписка об изъятии церковных ценностей в фонд помощи голодующим 1922. 58 арк. // ДАХО.
13. ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 887. Информационные сводки и переписка об изъятии церковных ценностей в фонд помощи голодающим по Харьковской губернии 1922. 120 арк. // ДАХО.
14. ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 888. Акты Харьковской губернии по изъятию церковных ценностей, о проверке инвентарных описей церковного имущества храмов, синагог и молелен г. Харькова. 1922. 114 арк. // ДАХО.
15. ДАХО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 715. Протоколы заседаний пленумов губкома КП(б)У 18 янв. – 9 дек. 1922 г. 26 арк. // ДАХО.
16. ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 2. Спр. 1075. Акты и описи изъятых церковных ценностей. 1925. 18 арк. // ДАХО.

17. ДАХО. Ф. Р-212. Оп. 2. Спр. 16. Доклады о работе Харьковск. Губревтрибунала. За 1921, 1922, 1923 годы. 142 арк. // ДАХО.
18. ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 794. Информационные бюллетени губотдела ГПУ и губЧК, сводки отделов управления уездных исполкомов о политическом, экономическом положении. 1922 г. Т.1. 188 арк. // ДАХО.

Volosnyk Yu. P. The Seizure of Church Valuables in Kharkiv Province in 1922

<http://orcid.org/0000-0002-1879-8378>
Doctor of Sciences (History), Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
yu.p.volosnyk@karazin.ua

The article examines the course of the campaign of the seizure of church valuables in Kharkiv province in 1922. Using the circumstances of the terrible famine that covered many regions of Ukraine from 1921 to 1922, the Soviet state conducted a large-scale campaign of «withdrawal» (in fact, a confiscation which wasn't covered by any other reason) of church values. All valuables from the temples and houses of worship were confiscated without an exception for any religion. The methods of confiscation of church riches by local authorities of Kharkiv region are examined. We also show a special role played by the authorities of the State Political Directorate, who controlled the work of the commissions for the seizure of values and suppressed the resistance of believers and the clergy. The publication attempts to find out the results of the seizure of values in Kharkiv and the districts of the capital province. The attitude of different parts of the society to the campaign on confiscation of church values is analyzed. On the basis of archival sources and materials of the local and central press there is shown the resistance made by the faithful and the clergy to the campaign of confiscating the church valuables, and its forms and methods are analyzed. The repressive policy of atheist authorities, aimed at suppressing the resistance of the masses of the believing population and representatives of the clergy to the total confiscation of values, which was often carried out in a brutal way, is highlighted. The scale of the repression of the Bolshevik authorities against believers and acolytes of religious cults is shown. It is concluded that by pursuing a policy of confiscation of church values, the Bolshevik authorities tried to undermine the economic base of the church, seeking to obtain large financial resources as a result of confiscation, as well as to morally discredit the clergy in the eyes of the public, undermine the authority of the church as an important social institution and, finally, to bring discord into the church community. During the campaign for the confiscation of church treasures, much of the religious items of historical and cultural val

Keywords: church values, confiscation, seizure, resistance, clergy, believers, religious denominations, religious acolytes, historical and cultural value, Bolshevik power, Soviet state, SPD bodies, repression, terror, social institution, Kharkiv province, financial resources, famine, church environment, atheist power, local power structures.

**Волосник Ю. П. Конфискация церковных ценностей
на Харьковщине в 1922 г.**

<http://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

доктор исторических наук, профессор

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы 4, 61022, Харьков, Украина

yu.p.volosnyk@karazin.ua

В статье исследуется ход кампании по конфискации церковных ценностей в Харьковской губернии в 1922 г. Воспользовавшись обстоятельствами страшного голода, который охватил много регионов Украины в 1921 – 1922 гг. советское государство под лозунгом предоставления помощи голодающим провело широкомасштабную кампанию по «изъятию» (а на деле, ничем не прикрытую конфискацию) церковных ценностей. Конфисковывались все драгоценные вещи из храмов и молитвенных храмов всех без исключения религиозных конфессий. исследованы методы проведения конфискации церковных богатств местными органами власти Харьковщины. При этом показано особенную роль, которую играли органы ГПУ, которые контролировали работу комиссий по изъятию ценностей и подавляли сопротивление верующих и духовенства. В публикации делается попытка выяснить итоги изъятия ценностей по Харькову и уездах столичной губернии. Проанализировано отношение различных слоев общества к проведению кампании по конфискации церковных ценностей. на основе архивных источников и материалов местной и центральной прессы показано сопротивление, которое оказывали верующие и духовенство кампании по конфискации церковных ценностей и проанализированы его формы и методы. Освещена репрессивная политика атеистической власти, направленная на подавление сопротивления масс верующего населения и представителей духовенства тотальной конфискации ценностей, которая нередко производилась brutальным способом. Показаны масштабы репрессий большевистской власти относительно верующих и служителей религиозных культов. Сделан вывод, что осуществляя политику конфискации церковных ценностей, большевистская власть стремилась подорвать экономическую базу церкви, желая получить вследствие конфискации огромные финансовые ресурсы, а также морально дискредитировать духовенство в глазах общественности, подорвать авторитет церкви как важного общественного института, наконец, внести распри в церковную среду. Во время осуществления кампании по конфискации церковных богатств бала навсегда утрачена значительная часть религиозных предметов, которые представляли историко-культурную ценность.

Ключевые слова: церковные ценности, конфискация, изъятие, сопротивление, духовенство, верующие, религиозные конфессии, служители религиозных культов, историко-культурная ценность, большевистская власть, органы ГПУ, советское государство, репрессии, общественный институт, Харьковская губерния, финансовые ресурсы, голод, церковная среда, атеистическая власть.

Российская эмиграция в Польше в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.)

Ёлкин А. И.

<http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы 4, 61022, Харьков, Украина

a.i.yolkin@karazin.ua

В статье исследовано положение российских эмигрантов на территории Польши в годы Второй мировой войны и определены факторы влияния на его изменение. После поражения Польши в сентябре 1939 г. советско-германским пактом о ненападении на территорию Западной Белоруссии и Западной Украины 17 сентября 1939 г. вступили части Красной Армии. Здесь они впервые познакомились с эмигрантами. На занятые территории сразу же прибыли специальные группы Наркомата внутренних дел (НКВД), которые имели задачу очистить их от вражеских элементов. Аресту подверглись члены правления всех без исключения русских эмигрантских организаций: культурно-просветительских, профессиональных, студенческих, филантропических и других. Все они затем пропали без вести в сталинских лагерях. На территории Центральной Польши немецкие оккупанты создали генерал-губернаторство, находившееся под их полным контролем. Генерал-губернатором оккупированной зоны в октябре 1939 г. А. Гитлер назначил Г. Франка. Последний считал, что Польша должна стать немецкой колонией, а поляки рабами Великой Германской империи. В 1939 г. русское население Речи Посполитой состояло из польских граждан и эмигрантов, их интересы защищал созданный в 1940 г. Русский Комитет, а возглавил его С. Л. Войцеховский. Комитет стал признанным оккупационной властью представительство русской части населения генерал-губернаторства. Он выдавал документы для проживания в стране и выезда из неё, а также предоставлял нуждающимся материальную помощь. После нападения Германии на СССР председатель Русского Комитета С. Л. Войцеховский считал, что свержение власти большевиков возможно только с немецкой помощью. Однако, А. Гитлер и проводник германской восточной политики А. Розенберг выступали за расчленение Российского государства и превращение его в немецкое жизненное пространство. Такой сценарий не устраивал основную массу российских эмигрантов. Такова непростая, а часто и трагическая судьба российской эмиграции в Польше в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Польша, эмигранты, казаки, Российский Комитет, гестапо.

1 сентября 1939 г. Германия без объявления войны напала на Польшу. Несмотря на ожесточенное сопротивление врагу, польская армия потерпела поражение, а территория страны оказалась оккупированной. Захватчики присоединили к Третьему Рейху Верхнюю Силезию, Познань и Поморье, а на территории Центральной Польши создали генерал-губернаторство (далее – ГГ), находившееся под полным контролем. На территории страны проживало в это время примерно 50–60 тыс. российских эмигрантов [4, Ф. 5814, оп. 1, д. 6, л. 39; д. 154, л. 1–3]. Одним из первых предпринял попытку изучения этой сложной темы Л. К. Шкаренков [16], где имеется специальная глава «В годы войны». Здесь автор проанализировал новое размежевание, которое произошло в рядах эмиграции в годы войны и особенно роль в этом процессе побед Красной Армии. обстоятельное исследование данной проблемы предпринял российский ученый Ю. С. Цурганов [15]. Однако положение российских эмигрантов в Польше в годы Второй мировой войны освещено здесь фрагментарно. Поэтому положение, жизнь и деятельность русских эмигрантов в стране, безусловно, заслуживает объективного исследования.

Польские исследователи в последние годы предпринимают попытки по изучению проблематики участия в борьбе русских эмигрантов с немецкими оккупантами в рамках польского Сопротивления [17].

При написании статьи автор ознакомился с мемуарной литературой, эмигрантской прессой и архивными фондами Государственного архива Российской Федерации (далее – ГАРФ).

Русские, находившиеся на территории Польши, оказались в тяжелом положении. В соответствии с заключенным в августе 1939 г. советско-германским пактом о ненападении на территорию Западной Белоруссии и Западной Украины 17 сентября 1939 г. вступили части Красной Армии. Здесь они впервые познакомились с эмигрантами. В Луцке красноармейцы встретили на улице российского эмигранта, бывшего офицера. «А, царский офицер! – сказал советский ротный командир, – никогда еще не видал царского офицера. Хотите папироску, интересно на вас посмотреть... А, впрочем, не буду долго смотреть на вас – уходите пока не поздно» [10]. На занятые территории сразу же стали прибывать специальные группы НКВД, которые имели задачу очистить их от вражеских элементов. В находившемся некоторое время под их контролем Вильно (Вильнюс) они арестовали и вывезли в Москву адвоката Чернышова и его сына, защищавших при поляках на судебных процессах коммунистов. Увезли и всех сирот из Виленского сиротского приюта, пообещав воспитать из них «настоящих» большевиков [10]. По распоряжению коменданта гарнизона были реквизированы пишущие машинки единственной виленской русской газеты «Русское слово». Типография этой газеты как издания «белогвардейского» оказалась конфискована и вывезена в СССР [1]. Издателя газеты Е. А. Котляревского арестовали и подвергли допросам. У него пытались узнать: бывал ли он, и сколько раз во II отделе, т.е. в польской политической полиции. Чекистам казалось невозможным жить в польском государстве и не посещать местную охранку. Но что уже совсем поразило советских следователей, так это то, что газета, по утверждению Котляревского, никогда не получала субсидий от властей и существовала на деньги издателя. Кроме того, аресту подверглись члены правления всех без исключения русских меньшинственных и эмигрантских организаций: культурно-просветительных, профессиональных, студенческих филантропических и других [10]. Они пропали затем без вести в

далеких лагерях. Во время пребывания в Париже Верховного комиссара по делам беженцев при Лиге Наций, Герберту Эмерсону была подана записка от бывшего члена Государственного Совета Я. Н. Офросимова по вопросу судьбы русских в Прибалтике и бывших польских областях, указав на безвыходность положения там русских беженцев, попавших в область политического влияния советской власти. В записке к Верховному комиссару была изложена просьба о содействии в направлении в такие местности особых уполномоченных для оказания помощи русским беженцам, обреченным на верную гибель, а также в получении виз и материальному содействию выезду [10]. Многие из них потом оказались на территории генерал-губернаторства. Генерал-губернатором оккупированной зоны (ГТ) в октябре 1939 г. А. Гитлер назначил Ганса Франка, юриста, который в 20-е – начале 30-х годов XX ст. представлял интересы фюрера в многочисленных судебных процессах. Франк характеризовал проводимую им политику так: «С Польшей следует обращаться как с колонией. Поляки станут рабами Великой Германской империи» [13, с. 334]. Сущность политики в отношении поляков, по мнению Франка, должна сводиться к истреблению польского народа или, в лучшем случае, его изгнанию на восток и заменой его немецкими поселенцами. Он постоянно разрушал Польшу как национальное государство и использовал ее человеческие и материальные ресурсы в интересах Германии, стремясь превратить ее в придаток германского государства [14, с. 478–479]. Ганс Франк мечтал об «эпохе Востока», которая начинается теперь для Германии», о «времени колоссальных преобразований по колонизации и переселению» [12, с. 203]. С весны 1940 г. оккупанты начали проводить репрессии с целью запугивания населения [6, с. 511].

В 1939 г. русское население Речи Посполитой состояло из польских граждан и бесподанных эмигрантов. Они были формально равноправными с поляками. Их представителем в сейме оказался единственный русский депутат, виленский старообрядец Б. А. Пименов. Эмигранты были обладателями нансеновских паспортов, нуждавшихся в частом продлении. Приобрести в Польше недвижимость они не могли. Передвижение для них по стране ограничивалось чертой оседлости. Въезд для эмигрантов в восточные воеводства допускался только с особого разрешения воеводства [4, Ф. 5855, оп. 1, д. 3, л. 4]. Поражение Польши и сокрушительная победа Германии вызвали среди русских понятную растерянность. В создавшейся обстановке германской оккупации они могли рассчитывать на помощь имевшихся общественных организаций: Русского Попечительного Комитета (РПК), созданного в 1921 г. Б. В. Савенковым, и Российского Общественного Комитета (РОК), возникшего в 1931 г. Однако, избранный председателем РПК в 1936 г. А. П. Вельмин заявил осенью 1939 г., что возглавляемый им комитет с приходом немцев прекращает свою деятельность [3, с. 10].

В годы войны в Варшаве проживало около 8 тыс. эмигрантов [3, с.10]. Таким образом, из всех организаций эмигрантов, существовавших до войны, остался только РОК. Он сразу же стал центром обращения за помощью не только эмигрантов, но и польских граждан, называвших себя до войны русским национальным меньшинством. Комитет выдавал документы для проживания в стране и выезда из нее. Из этой организации появился в 1940 г. Русский Комитет (РК), а возглавил его С. Л. Войцеховский. Комитет стал признанным оккупационной властью представительством русской части населения генерал-губернаторства (ГТ)

[3, с. 20]. Немцы не сразу обратили внимание на существование в Польше национальных меньшинств. В начале они ограничились тем, что предложили благотворительным и просветительным организациям в ГТ прекратить свое существование и создать взамен лишённые политических функций национальные самоуправления. Первым был основан польский Главный Попечительный Совет (ГПС). Несколько позже возникли комитеты – русский, кавказский, украинский, а затем белорусский и татарский. Надзор отдела народонаселения и общественного презрения над деятельностью комитетов являлся обычно формальностью. Проблемы возникали только тогда, когда нужно было успокоиться об освобождении арестованных. Гестапо, от которого их судьба зависела, подчинялось непосредственно Берлину, а не Кракову (здесь располагалась администрация Г. Франка), ибо последний запретил любое обращение к немецким полицейским учреждениям [3, с. 19].

Задача, которую Г. Франк и его сотрудники пытались разрешить, взаимодействуя с национальными меньшинствами, изолировать их от поляков и по возможности использовать их в борьбе с ними. Русское население ГТ примирилось с установленным разграничением поляков и меньшинств, но вовлечь его в борьбу против поляков не удалось. Эмигранты помнили, что они прожили два десятилетия на территории Польши. Некоторые поляки ждали от них более враждебного отношения к оккупантам, вплоть до сотрудничества с польскими подпольными организациями, но эта надежда (за редким исключением) отклика среди русских не вызвала [17]. Так, в Варшавском восстании 1944 г. принимали участие братья Владимир и Евгений Тумановы, сыновья эмигранта Н. Х. Туманова [17]. Ибо слишком памятна была недавняя «работа» Союза Православных Поляков, пытавшегося при поддержке правительства вытравить «московский дух» из церковной жизни и даже способствовавшего разрушению православных храмов. В сентябре 1939 г. не все польские государственные учреждения, застигнутые врасплох быстрым немецким наступлением, успели уничтожить свои архивы. В бумагах Келецкого воеводы Дзядоша был найден, подписанный председателем Совета министров, генералом Славой Сладковским, тайный циркуляр, предписывавший полное искоренение русской жизни [3, с. 21].

Таким образом, РК связи с польскими подпольными организациями не искал, ибо понимал ее опасность для всех русских эмигрантов в оккупированной немцами Польше. Однако тайные делегаты польского эмигрантского правительства в Лондоне пытались оказывать давление на руководство РК. Летом 1943 г. в Комитет поступило анонимное письмо, содержащее 3 пункта: первый пункт – обвинение членов комитета в том, что они пользуются средствами передвижения, предназначенными для немцев, как, например, передними площадками вагонов варшавского трамвая. Во втором было отмечено, что русские варшавяне ходят в немецкие столовые и рестораны. В третьем пункте подчеркивалось, что члены комитета носят значки, выделяющие их как группу, пользующуюся предоставленными оккупантам преимуществами. Все это называлось недопустимым и грозились кары за невыполнение требований письма [3, с. 23].

Начиная свою военную кампанию против СССР в 1941 г., Гитлер считал своей главной целью подчинить страну национал-социалистическим гауляйтерам и расчленить ее. К 22 июня 1941 г. среди военно-политического руководства Германии не было четких планов в отношении эмигрантов, готовых принять активное участие в готовившихся

событиях. Однако российских эмигрантов не допускали на оккупированные территории без специальных разрешений. А. Розенберг, возглавлявший Восточное министерство, препятствовал проникновению русских эмигрантов на оккупированные территории и формированию там русских национальных организаций [16, с. 201]. Он разработал план создания 5 рейхскомиссариатов: Остланд, Руссланд, Украина, Кавказ, Туркестан. Интересы рейхсфюрера Гимлера предусматривали формирование на оккупированной территории полицейских отрядов из местного населения. С конца 1942 г. речь пошла о создании особых частей в составе войск СС. В Вермахте отношение к проблеме формировалось с точки зрения военной целесообразности. Использование русских эмигрантов в войне против СССР не входило в планы Гитлера. Их стремление восстановить «единую и неделимую Россию» не соответствовало их намерениям [8, с. 301].

В середине 1920-х годов в различных странах начинают зарождаться организации, в последствии получившие название Народно-Трудового Союза (НТС). Целью организации являлась подготовка эмигрантской молодежи к политической и вооруженной борьбе против советской власти [9, с. 49-54]. Для спецподготовки людей и переброски их в СССР были созданы специальные школы. Это стало возможным в 1937 г. – после того, как председателем польского отдела НТС А. А. Вюрглером по согласованию с польским Генеральным штабом такая школа оказалась открыта в Польше. Обе стороны были заинтересованы друг в друге [9, с. 53]. В 1941 г. НТС командировал многих своих членов на занятую германскими войсками территорию. Главной целью этого проникновения являлось создание на российской земле «третьей силы», независимой от Сталина и Гитлера и борющейся за новую Россию [7, с. 351]. Члены НТС могли проникать на оккупированную советскую территорию только нелегально: немцы хотели предотвратить национальную консолидацию на оккупированных российских территориях. Политические акции русского национального характера оказались строго запрещены. Руководитель РК С. Л. Войцеховский считал, что только иностранная сила, в данном случае Германия, в состоянии справиться с большевизмом и не верил в возможность «третьей силы», способной бороться на два фронта. Вначале это делалось под видом беженцев, спасавшихся в Варшаве от советской оккупации Вольни и Полесья. По просьбе А. А. Вюрглера РК выдавал им удостоверения, заменившие пропуска. Таких фиктивных удостоверений было выдано 230 [13, с. 25]. Один из активных деятелей российской эмиграции в Варшаве и одновременно НТС в стране В. В. Бранд в декабре 1941 г. переходит нелегально границу между Генерал-губернаторством и присоединенными к СССР территориями. Цель похода – Смоленск. Здесь он возглавляет беженский отдел городского управления, созданный для оказания помощи беженцам, находившимся в городе. Заразившись сыпным тифом, он умирает в местной больнице [7, с. 351].

Летом 1944 г. в связи с наступлением частей Красной Армии, РК должен был заняться делами новых беженцев из Киева, Харькова, Ростова. Некоторые из них попали в общежития, котировавшиеся РК, остальные же ютились, где могли. В арендованном комитетом небольшом здании проживало свыше 150 священников, профессоров, инженеров, врачей и их семей. Большинство из них потом уехало в Словакию [3, с. 42]. Внешне это последнее лето германской

оккупации в варшавском РК ничего не изменилось. На берегу Вислы действовал детский летний лагерь, созданный в 1941 г., в нем находилось около 70 детей бывших советских служащих, рядом размещался эвакуированный из Брест-Литовска русский приют. РК с 1940 г. курировал летние лагеря и для русской молодежи в Варшаве. РК оказывал помощь советским военнопленным в Уздовском госпитале. В Варшаве создали русскую общину сестер милосердия, заботившихся в германских лазаретах о т.н. восточных добровольцах [3, с. 59].

Анализ состава российской эмиграции в Польше в 20–30-е годы XX века свидетельствует о том, что значительную часть ее составляли солдаты и офицеры различных русских воинских формирований, оказавшихся на территории страны. Среди них к осени 1920 г. находилось 4400–5000 казаков [4, Ф. 5484, оп. 1. д. 38, л. 154]. Однако, безысходность, отсутствие перспективы на будущее привели к тому, что только за несколько месяцев 1922 г. из страны уехало около 2 тыс. человек [4, Ф. 5414, оп. 1. д. 15, л. 133]. К началу 30-х годов их количество в стране сократилось до 600 человек [13, с. 13]. Оставшиеся в Польше казаки пытались приспособиться к существующим условиям. Так, в 1924 г. в Августове казаки организовали Волковыскую станцию с хуторами: Беловежским, Езерским, Брестским, Граньковским, Роским и Черная Весь. Управление здесь осуществляли выборные атаманы [32]. Социально-бытовые условия казаков были сложными. Постоянным спутником являлась безработица, резко увеличивавшаяся в весенние и зимние месяцы.

После нападения Германии на СССР 22.06.1941 г., гитлеровцы оккупировали те территории, которые до сентября 1939 года входили в состав Польского государства. Поэтому перед казаками в Польше возникла проблема отношения к своей родине. На территории Чехословакии (Прага) при поддержке фашистских спецслужб возникла организация Казачье национально-освободительное движение (КНОД). Казаки, находившиеся в Августове и его окрестностях, высказались за выход из Всекозачьего союза (Прага) и присоединение к КНОД. Они рассчитывали, что КНОД окажет им помощь в улучшении крайне тяжелого материального положения казаков путем получения продовольственных карточек немецкого образца и повышения зарплат [4, ф. 5762, оп. 1, д. 10, л. 39].

Кроме того, после вторжения Германии на территорию СССР казаки начинают обсуждать проблему, связанную с их непосредственным участием в военных действиях против СССР. КНОД развернул агитацию за создание Казачьей национальной армии. Первая казачья сотня была организована в октябре 1941 г., а немногим позднее – казачий кавалерийский полк из донских, кубанских и терских казаков, которых брали из лагерей военнопленных [4, ф. 5762, оп. 1, д. 39, л. 43]. Аналогичная агитация велась и в лагерях военнопленных на территории Польши (в Августове, Сувалках и Белостоке). В августовском лагере, где находилось около 50 военнопленных, 4 казака выразили желание вступить в казачью армию. Кроме того, в местной полицейской школе наряду с украинцами и белорусами обучались также и казаки [4, ф. 5762, оп. 1, д. 39, л. 158].

Что касается казаков-эмигрантов в Польше, то они изъявили желание идти на фронт и бороться в рядах Казачьей национальной армии [4, ф. 5762, оп. 1, д. 39, л. 137 – 138]. Однако немцы не спешили с созданием казачьих частей и их непосредственным участием в военных действиях на Восточном фронте. В августе 1943 г. они назначили ведущим всеми организациями в Белостокской области В. Еремеева и поставили

перед ним вопрос об участии казаков в ликвидации партизан и несении охранной службы военных объектов. Немцы не возражали и против повышения общественной активности казаков. Летом 1943 г. в Августове был открыт казачий дом.

Уездная жандармерия в начале 1944 г. выступила с предложением к казакам поступить на службу к ним. Однако станичный атаман Муругов повторил просьбу о возможности вступления в казачьи действующие части, т. к. казаки желают быть на фронте, а не в тылу. Состоявшийся 18 июня 1944 г. в Белостоке областной съезд казаков по указанию немецких властей принял решение о формировании казачьего конного отряда жандармерии в городе Белостоке при гестапо по борьбе с польскими патриотами и советскими партизанами. Казаки приравнивались в правах к немецким солдатам, а их семьи – к немецким гражданам. В начале июля 1944 г. в списках вступивших в конный отряд числилось 45 человек [4, ф. 5762, оп. 1, д. 11, л. 106–107; 180].

Таким образом, на положение российских эмигрантов в Польше в годы Второй мировой войны влияли как внешние, так и внутренние факторы. После поражения Польши в сентябре 1939 г. ее территория оказалась разделена между Германией и СССР. На территории генерал-губернаторства они закрыли все эмигрантские объединения, кроме (ПОК –РК). На землях, оказавшихся в зоне советского влияния, среди эмигрантов провели аресты. После нападения Германии на СССР председатель РК С. Л. Войцеховский считал, что свержение власти большевиков возможно только с немецкой помощью. Однако Гитлер и проводник германской восточной политики А. Розенберг выступали за расчленение Российского государства и превращение его в немецкое жизненное пространство. Естественно, что такой сценарий не устраивал основную массу российских эмигрантов. Тем не менее в Польше нашлись изгнанники, которые пошли на создание охранных отрядов, действовавших под контролем Гестапо. Такова непростая, а часто и трагическая судьба русской эмиграции в Польше в годы Второй мировой войны.

1. Возрождение. Париж. 1939, 22.12.
2. Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция г. Берлина. – Берлин, 1992. – 287 с.
3. Войцеховский С. Л. Эпизоды. Канада, 1978. – 62 с.
4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)
5. За свободу. Варшава. 1925, 08. 03.
6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – 752 с.
7. Исагулова Т. Д. Русская эмиграция в Польше / В. Бранд – поэт и воин «русской Варшавы» / Зарубежная Россия. 1971–1939. Сб. ст. – СПб., 2003. – С. 345–352.
8. Миссия русской эмиграции. Кн. 1. – Ставрополь, 1992. – 373 с.
9. Огороков А. В. Русская эмиграция. Политические, военно-политические и воинские организации. 1920–1990. – М., 2003. – 330 с.
10. Последние новости. Париж. 1939, 31. 10.
11. Худобородов А. Л. Вдали от России: российские казаки в эмиграции. – Челябинск, 1997. – 112 с.
12. Фест И. К. Гитлер. Биография. В 3 т. Т. 3. – Пермь, 1993. – 491 с.

13. Ширер У. Взлет и падение III рейха. В 2 т. Т. 2. – М., 1991. – 528 с.
14. Энциклопедия III рейха / Сост. Воропаев С., Егзаров А. – М., 2000. – 592 с.
15. Цурганов Ю. С. Неудавшийся реванш. Белая эмиграция во Второй мировой войне. – М., 2001. – 313 с.
16. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции. – М., 1987. – 236 с.
17. Russkie emigranty v radach polskiego Soprotiwlenia Armii Krajowej v 1939–1945 gg Russian emigrants and Polish Resistance Movement Armies Krajowa Narodowe Sily Z. Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/306602772>. Доступ: 11.04.2017 г.

Yolkin A. I. Russian Emigration During the Second World War (1939 – 1945)

<http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

Ph.D. (History), Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

a.i.yolkin@karazin.ua

The article discusses the situation of Russian emigrants in Poland. factors of influence on its change. After the defeat of Poland in September 1939 and the Soviet-German non-aggression pact on the territory of Western Belarus and Western Ukraine, Red Army troops entered on September 17, 1939. Here they first met with emigrants. Special groups of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) were stationed in the same territory. The board members of all without exception Russian emigrant organizations: cultural, educational, professional, student, charitable and others were arrested. All of them then disappeared in the Stalinist camps. In central Poland, the German invaders created the governor-general under their complete control. In October 1939, A. Hitler appointed G. Frank the Governor-General of the occupied zone. The latter believed that Poland should become a German colony, and the Poles should becomeslaves of the Great German Empire. In 1939, the Russian population of Poland consisted of Polish citizens and emigrants, their interests were defended by the Russian Committee created in 1940, and it was headed by S. L. Wojciechowski. The committee became a recognized representative of the occupation authority of the Russian part of the population of the Governor General. He issued documents for living in the country and leaving it. After the German attack on the USSR, the chairman of the Russian Committee, S. L. Wojciechowski, believed that the overthrow of the Bolshevik power was possible only with German help. However, A. Hitler and the conductor of German Eastern policy Rosenberg advocated the dismemberment of living space. This scenario does not suit most Russian emigrants. Such is the difficult fate of the Russian emigration during the Second World War.

Keywords: Poland, emigrants, Cossacks, Russian Committee, Gestapo.

Йолкін А. І. Російська еміграція у Польщі в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)

<http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

a.i.yolkin@karazin.ua

У статті досліджено положення російських емігрантів на території Польщі в роки Другої світової війни та визначено фактори впливу на його зміни. Після поразки Польщі у вересні 1939 р. згідно з укладеним у серпні 1939 року радянсько-німецьким пактом про ненапад на територію Західної Білорусі та Західної України 17 вересня 1939 року вступили частини Червоної Армії. Тут вони вперше познайомилися з емігрантами. На зайняті території відразу прибули спеціальні групи Наркомату внутрішніх справ (НКВС), які мали завдання зачистити їх від ворожих елементів. Арешту підлягали члени правління всіх без винятку російських емігрантських організацій: культурно-просвітницьких, професійних, студентських, філантропічних та інших. Всі вони потім зникли безвісти в сталінських таборах. На території Центральної Польщі німецькі окупанти створили генерал-губернаторство, що знаходилося під їх повним контролем. Генерал-губернатором окупованої зони у жовтні 1939 р. А. Гітлер призначив Г. Франка. Останній вважав, що Польща повинна стати німецькою колонією, а поляки рабами Великої Німецької імперії. У 1939 р. російське населення Речі Посполитої складалось із польських громадян і емігрантів, їх інтереси захищав створений у 1940 р. Російський Комітет, а очолив його С. Л. Войцеховський. Комітет став визнаним окупаційною владою представництвом російської частини населення генерал-губернаторства. Він видавав документи для проживання в країні і виїзду з неї, а також надавав нужденним матеріальну допомогу. Після нападу Німеччини на СРСР голова Російського Комітету С. Л. Войцеховський вважав, що повалення влади більшовиків можливе лише з німецькою допомогою. Однак, А. Гітлер і провідник німецької східної політики А. Розенберг виступали за розчленування Російської держави і перетворення її в німецький життєвий простір. Такий сценарій не влаштував основну масу російських емігрантів. Така непроста, а часто і трагічна доля російської еміграції в Польщі в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Польща, емігранти, козаки, Російський Комітет, гестапо.

АФТ-КПП против ВЦСПС: борьба за влияние в профсоюзном движении Африки в конце 1950-х – 1960-е гг.

Чернявский Л. С.

<https://orcid.org/0000-0001-9105-5047>

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Площадь Свободы 4, 61022, Харьков, Украина

l.s.chernavsky@karazin.ua

В статье рассмотрен один из важных эпизодов холодной войны, когда два ведущих профсоюзных центра противоборствующих сторон (АФТ-КПП и ВЦСПС) развернули активную борьбу за влияние и привлечение на свою сторону профдвижения африканских стран. При этом преследовалась цель не допустить усиления соперника в данном регионе и использовать свое влияние для продвижения внешней политики своих государств. Экспансия профцентра США в Африке началась с региона Северной Африки, где АФТ-КПП поддерживал национально-освободительные движения в этих странах, помог учредить национальные профцентры в Алжире, Тунисе, Марокко; рассмотрены причины ухудшения их отношений с АФТ-КПП в дальнейшем. Анализируются методы, использовавшиеся АФТ-КПП и ВЦСПС для привлечения на свою сторону африканских профсоюзов, политика балансирования африканских профлидеров в этих условиях. Проанализированы изменения в политике советского и американского профцентров после 1960 года («Год Африки»), когда сразу 17 африканских государств стали независимыми. После этого АФТ-КПП и ВЦСПС определили для себя в Африке приоритетные страны, которые становятся своего рода «плацдармами», «опорными пунктами» для разворачивания их деятельности на континенте. Для ВЦСПС это – Гвинея, для АФТ-КПП – Кения. Выяснено, как произошло, что ВЦСПС фактически утратил свой «плацдарм». Рассматривается история противоборства профцентров двух сверхдержав за влияние в профдвижении Кении, которое стало оплотом АФТ-КПП в Африке. Автор приходит к выводу, что баланс сил по итогам борьбы между АФТ-КПП и ВЦСПС за влияние в Африке к концу 1960-х гг. складывался не в пользу последнего.

Ключевые слова: профсоюзы, Американская федерация труда – Конгресс производственных профсоюзов, Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов, Всемирная федерация профсоюзов.

Борьба за влияние на африканском континенте, развернувшаяся в годы холодной войны между двумя общественно-политическими системами, в значительной мере ослабла после распада СССР, но научный интерес к различным аспектам истории Африки сохранил свою актуальность. При этом многие вопросы общественно-политического развития континента остаются все еще малоисследованными. Один из таких вопросов – борьба американских и советских профсоюзов, выступавших проводниками внешней политики своих государств, за влияние в профдвижении Африки. Данная статья в определенной мере призвана восполнить этот пробел в отечественной историографии.

Имеющиеся к настоящему времени публикации по исследуемой проблеме принадлежат главным образом зарубежным ученым. В 2001 г. в Колумбийском университете США Дж. Стоунер защитил диссертацию «Антикоммунизм, антиколониализм и американские профсоюзы: АФТ-КПП в Африке (1955-1975 гг.)» [14]; имеется также ряд других публикаций [8; 9; 13]. Но до настоящего времени проблема остается малоисследованной в исторической науке.

В самом крупном и влиятельном профсоюзном центре США – Американской федерации труда (АФТ) [1] проблемами международного профсоюзного движения занимался созданный в 1944 г. по решению съезда АФТ Комитет свободных профсоюзов во главе с бывшим видным функционером Компартии США, ставшим впоследствии ярким антикоммунистом, Джейм (Джейкобом) Ловстоном (Яков Либштейн).

В советском профцентре – Всесоюзном центральном совете профессиональных союзов (ВЦСПС) – этими проблемами занимался созданный в том же 1944 году Международный отдел (МО ВЦСПС), в котором был создан Восточный сектор, состоявший из группы референтов по странам Ближнего Востока и Африки [2, ф. 5451, оп. 45, д. 143, л. 2].

При этом и АФТ-КПП, и ВЦСПС использовали возможности, которые предоставлялись им в качестве ведущих национальных профцентров в таких международных профорганизациях, как Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП) и Всемирная федерация профсоюзов (ВФП).

Первыми от колониальной зависимости начали освобождаться арабские страны на севере Африки. Налаживание контактов с африканскими странами АФТ начала предпринимать именно в этих странах, когда те еще оставались в колониальной зависимости. В США полагали, что, поддерживая националистов, можно будет привлечь на свою сторону будущих руководителей этих стран. Кроме того, участвуя в борьбе против колониализма, «свободные профсоюзы», как полагали в АФТ-КПП, должны были «усилить демократию в своих странах против угрозы коммунизма» [7, р. 616].

Когда в 1954 г. в Алжире началось национально-освободительное восстание, АФТ сразу же поддержала повстанцев, которые вскоре получили статус наблюдателя в ООН [13, р. 255]. АФТ-КПП выразил поддержку Фронту национального освобождения Алжира, в то время как И. Браун, назначенный Дж. Ловстоном ответственным за дела в Африке, помогал алжирцам учредить свой профцентр – Всеобщее объединение алжирских трудящихся (ВОАТ) [8; 13, р. 292]. Большую активность АФТ проявлял также в Тунисе. В сентябре 1951 г. Дж. Ловстон пригласил тунисского националистического лидера Х. Бургибу и генерального секретаря тунисского профцентра Ф. Хашеда посетить съезд АФТ [13, р. 289]. В декабре 1954 г.

в США был приглашен марокканский профлидер Т. Буазза, которому АФТ выделил средства для создания профцентра Марокканский союз труда (МСТ) [13, р. 291]. Однако довольно скоро американские протезы в Северной Африке заставили своих опекунов пережить сильное разочарование. Делегация Туниса, получившего независимость в марте 1956 г. и в ноябре того же года принятого в ООН, воздержалась при голосовании о членстве КНР в этой международной организации. Для Дж. Ловстона, который ожидал, что тунисцы проголосуют против, это была неприятная неожиданность [13, р. 291]. В 1957 г. генеральный секретарь МСТ Махджуб Бен Седдик направил делегацию своего профцентра в красный Китай, что также повергло американцев в шок [13, р. 291]. Такая приверженность тунисских и марокканских профлидеров дружбе с китайцами была не случайной. Всекитайская федерация профсоюзов (ВКФП), которая после начавшегося конфликта между Компартией Китая и КПСС стала проводить независимую от ВФП и ВЦСПС международную политику, развернула активную работу в профсоюзах развивающихся государств. При этом китайцы руководствовались маоистской «теорией трех миров», в которой Китаю отводилась роль лидера стран «третьего мира» в их борьбе против «стран первого мира» (сверхдержав СССР и США) и «второго мира» (стран среднего уровня развития – как капиталистических, так и социалистических). Таким образом, ВКФП стремилась вытеснить из развивающихся стран как США, так и СССР; при этом основную активность она развивала в профсоюзах Ганы, Мали, Гвинеи, Марокко, Алжира и ОАР [2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, л. 102].

Вскоре последовали другие сюрпризы от «неблагодарных магрибцев». В 1963 г., как не без удовольствия отметили в ВЦСПС [2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, л. 100], из МКСП вышли два профцентра стран Северной Африки – МСТ и ВОАТ. Фактически это означало серьезное ухудшение их отношений с АФТ-КПП. Это также произошло не без влияния ВКФП, хотя сыграло свою роль и то, что к началу 1960-х гг. ВЦСПС удалось установить связи и начать взаимодействовать с профсоюзами этих двух стран [2, ф. 5451, оп. 66, д. 164, л. 149]. Таким образом, у ВЦСПС и в АФТ-КПП в Африке появился серьезный конкурент в лице ВКФП.

Кроме советского и китайского факторов АФТ-КПП начал испытывать в Африке и затруднения иного рода – от, казалось бы, своего союзника. Так, в конце 1950-х гг. между Британским конгрессом тред-юнионов (БКТ) и АФТ-КПП возникли острые разногласия относительно методов работы американцев в африканских профсоюзах. Генсовет БКТ занял в отношении этого твердую негативную позицию. По мнению БКТ, американцы тратили огромные средства на подкуп руководителей африканских профсоюзов. Такая политика вредила как МКСП, так и африканскому профсоюзному движению. Пока американцы давали подачки в виде роскошных автомобилей, коттеджей, а то и просто деньгами, африканские профсоюзные лидеры проводили проамериканскую политику, ругая ВФП, а заодно и английских «колонизаторов». Но как только ограничилось количество подачек, так «американские друзья» сразу же превращались в «империалистов», и африканцы быстро переориентировались на ВФП и ВЦСПС. БКТ решительно выступил против такой политики, проводимой американцами, и отказался вносить деньги в созданный МКСП Фонд помощи слаборазвитым странам. Позиция БКТ по этому вопросу заключалась в том, чтобы организовывать для африканцев профсоюзные школы и курсы, а не развращать африканских профдеятелей дорогими подачками. Британцев раздражало то, что американцы, слишком веря во всемогущество доллара,

проводили чересчур прямолинейную политику подчинения профдвижения стран третьего мира своему влиянию. Эту проблему в ходе многочисленных интервью с британскими профлидерами исследовал советский профатташе в Британии Б. А. Аверьянов, о чем скрупулезно докладывал в ВЦСПС [2, ф. 5451, оп. 72, д. 163, л. 144–170; см. также: 9, pp. 147–181]. БКТ при этом считал, что коммунистические идеи, которые нес ВЦСПС, предпочтительнее, чем ставка американцев на национализм и его поощрение в африканском профдвижении [9, p. 179]. БКТ, таким образом, выступал в большей степени препятствием для АФТ-КПП, чем для ВЦСПС.

С конца 1950-х и в начале 1960-х гг. АФТ-КПП, пережив ряд неудач в Северной Африке, а ВЦСПС, не сумев добиться там серьезных успехов, начинают переносить свою активность на Африку южнее Сахары. Этому способствовал стремительный процесс деколонизации (1960 год вошел в историю как «Год Африки») – на карте мира появились 17 новых африканских государств.

Активизации деятельности АФТ-КПП в профсоюзах Африки в конце 1950-х гг. также дало значительный импульс правительство Д. Эйзенхауэра после того, как вице-президент Р. Никсон, совершив поездку по континенту в марте 1957 г., в своем отчете рекомендовал обратить особое внимание на африканское профдвижение, которое могло способствовать формированию положительного образа США среди африканцев [9, p. 169]. И уже в июле 1957 г. по предложению И. Брауна пятый всемирный конгресс МКСП был впервые проведен вне Европы – в Тунисе [13, p. 317]. Это должно было сблизить профдвижение Африки со «свободным профсоюзным движением».

Здесь и у американцев, и у советских профсоюзов выявились приоритетные страны, которые стали своего рода «опорными пунктами» для разворачивания их деятельности на континенте.

Для ВЦСПС такой страной стала Гвинея, для АФТ-КПП – Кения.

Гвинею в 1958 г. после достижения независимости возглавил харизматичный Ахмед Секу Туре, представлявший идеальный тип лидера для того, чтобы эту страну можно было сделать плацдармом для советской экспансии в профдвижение Африки. В 1946 г. Секу Туре как лидер созданного им одного из профсоюзов в Гвинее был приглашен в Париж на конгресс прокоммунистического профцентра Франции – Всеобщей конфедерации труда (ВКТ). С этого момента он находился в постоянном контакте с главными руководителями ВКТ Б. Фрашоном и Л. Сайяном (последний с 1945 по 1969 гг. был генеральным секретарем ВФП). В 1950 г. Секу Туре вместе с Л. Сайяном были избраны в руководство Всемирного Совета Мира [12, p. 29–30]. Уже через несколько месяцев после того, как Секу Туре стал президентом Гвинеи, в октябре 1958 г. Ловстон так оценивал обстановку: «Эта коммунистическая марионетка (Секу Туре – Л. Ч.) щедро финансируется Москвой с тем, чтобы Гвинея стала образцом для черных африканцев» [13, p. 256].

В октябре 1958 г. были установлены дипломатические отношения между СССР и Гвинеей, в советском посольстве профсоюзными делами (а профсоюзы по советскому примеру играли в Гвинее весьма значительную роль) был назначен заниматься 2-й секретарь посольства С. М. Кирсанов [2, ф. 5451, оп. 72, д. 1102, л. 1]. Между профцентрами СССР и Гвинеей завязались довольно тесные отношения. Однако это продолжалось недолго. Американцам помог случай (не исключено, что это была удачно проведенная спецоперация). В 1963 г. спецслужбой Гвинеи был раскрыт «заговор», когда группа гвинейской интеллигенции и профлидеров выпустила

манифест с критикой правительства. Эти люди были арестованы, а Секу Туре в организации «заговора» обвинил советское и чешское посольства. В конце 1963 г. из страны был выслан посол СССР Д. С. Солод [6, с. 74-75].

В 1963 г., когда экономическая обстановка в Гвинее начала приобретать катастрофическое состояние, посол США в Гвинее выдвинул перед Секу Туре ряд условий, среди которых были и такие: сократить число специалистов из социалистических стран (главным образом тех, которые занимали посты, позволявшие им саботировать американские программы); аннулировать решение о проведении конгресса ВФП в Гвинее, так как это дало бы возможность Советам вести в Конакри антиамериканскую пропаганду; предоставить беспрепятственную возможность гвинейским профлидерам посещать США (где их, естественно, могли обрабатывать в американском духе – Л. Ч.). Секу Туре принял все эти условия [10].

После этого ВЦСПС продолжал поддерживать отношения с профцентром Гвинеи, однако они все больше сводились к формальным протокольным встречам с руководством, во время которых руководитель профцентра Национальная конфедерация трудящихся Гвинеи (НКТГ) К. Мамади, произнеся свои заверения в дружбе, обращался с просьбой о предоставлении материальной помощи. Надеясь на изменения к лучшему, руководство ВЦСПС удовлетворяло эти просьбы, что некоторое время удерживало гвинейцев от открытого разрыва отношений. Так, по просьбе К. Мамади в 1964 г. ВЦСПС подарил гвинейскому профцентру типографию [2, ф. 5451, оп. 72, д. 1102, л. 32-33], в 1965 г. – библиотеку [2, ф. 5451, оп. 72, д. 1102, л. 42]. Однако отношения все более приобретали характер односторонней выгоды.

Позже гвинейские профлидеры уже начали вести себя с откровенной дерзостью. Так, в 1968 г. 3-й секретарь посольства СССР в Гвинее Н. В. Бражников заинтересовался у заведующего международным отделом НКТГ К. Секу, почему никто из членов бюро НКТГ не пришел в посольство на прием 7 ноября, хотя им всем были разосланы приглашения. К. Секу ответил, что «очевидно приглашенные были или заняты, или просто забыли о приеме» [2, ф. 5451, оп. 72, д. 1102, л. 123]. Тем не менее, через некоторое время ВЦСПС подарил гвинейскому профцентру автомобиль ГАЗ-69 [2, ф. 5451, оп. 72, д. 1102, л. 246]. В конце 1960-х гг. отношения между двумя профцентрами, таким образом, оказались на «нулевой отметке» и такая политика ВЦСПС отнюдь не внушала к нему уважения и не способствовала улучшению отношений. Как отмечает гвинейский исследователь, представители Гвинеи присутствовали на конференциях прогрессивных движений, и хотя произносили антиимпериалистические речи, но только с тем, чтобы потом «проинформировать американский империализм» [10].

Гвинея, таким образом, утратила для ВЦСПС роль плацдарма в Африке. В дальнейшем ВЦСПС приблизительно равномерно рассредоточил свою деятельность в Африке, не отдавая слишком явного предпочтения какой-то одной стране. К середине 1960-х гг. ВЦСПС смог установить связи, наладить обмена делегациями и развернуть свою деятельность в большинстве (более 40) африканских стран [2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, л. 103; 2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, л. 117]; примерно в таком же положении находилась и АФТ-КПП.

В числе одного из объектов внимания ВЦСПС становится и оплот АФТ-КПП в Африке – Кения. В 1956 г. молодой амбициозный лидер Федерации труда Кении (ФТК) Том Мбойя приехал в Нью-Йорк. От своих «западных друзей» Мбойя хотел получить две вещи: денег на строительство профсоюзного центра в столице Кении Найроби и

стипендии для кенийских профлидеров. В США, где его приняли главные руководители АФТ-КПП, он получил 35 тыс. долларов для строительства профцентра, и восемьдесят одну стипендию для обучения кенийских профлидеров в США [11, р. 61-62]. Для АФТ-КПП Т. Мбойя стал тем человеком, на которого они могли опереться в своей политике в Африке.

Кроме Брауна, Ловстон поручил заниматься делами Африки чернокожей профсоюзной активистке М. Спрингер. В 1957 г. Ловстон направил Спрингер в поездку по Африке. Первой страной ее вояжа была Гана, которая первой из британских колоний в Африке получила независимость. В полночь 6 марта 1957 г. Спрингер вместе с вице-президентом Р. Никсоном на Парламентской площади Аккры своим присутствием «освятили» церемонию независимости Ганы [13, р. 305]. Из Ганы Спрингер поехала в Кению, затем – в Уганду и Танганьики, откуда она телеграфировала Ловстону о необходимости оказать финансовую помощь забастовке плантационных рабочих (такая помощь была оказана) [13, р. 306]. В июне 1960 г. М. Спрингер снова была в Найроби, где она открыла первый профсоюзный центр к югу от Сахары (построенный на деньги АФТ-КПП).

В 1963 г. Кения после долгой и изнурительной борьбы добилась независимости от Великобритании. К этому времени в национально-освободительном движении Кении сложилось два течения: правое, ориентировавшееся на поддержку Запада (главным образом США), безусловным лидером которого был Т. Мбойя, и левое, которое рассчитывало получить помощь от СССР и стран советского блока (а также КНР) во главе с Огингой Одинггой [3, с. 116].

После обретения независимости в 1963 г. признанный лидер национально-освободительного движения Кении Джомо Кениата был выпущен из тюрьмы и стал премьер-министром. В состав сформированного им правительства вошли Огинга Одингга – в качестве министра внутренних дел и Том Мбойя – министр по делам конституции и юстиции [3, с. 190].

В результате упорной и организованной деятельности левых в профсоюзах Кении им удалось немного пошатнуть позиции Т. Мбойи. Сторонники Огинги Одингги заняли важные посты в руководстве ФТК. Левые профсоюзные лидеры требовали выхода ФТК из МКСП, подвергали резкой критике политику Т. Мбойи. После острых столкновений со сторонниками Т. Мбойи в ФТК левые профлидеры в апреле 1964 г. создали собственную организацию – Федерацию прогрессивных профсоюзов Кении (ФППК) [3, с. 217]. Однако ФППК просуществовала очень недолго. Уже в середине мая 1964 г. правительство официально отказалось ее зарегистрировать по соображениям «внутренней безопасности Кении» [3, с. 218]. Объявив своей главной задачей «борьбу с коммунистической опасностью», правые развернули активное наступление на позиции сторонников Огинги Одингги.

Советское руководство пришло к выводу, что борьба за профсоюзы в Кении малоперспективна. Поэтому была сделана ставка на поддержку партий после того, как в марте 1966 г. группа левых парламентариев создали новую политическую партию — Союз народа Кении (СНК). Несколько позже, в середине апреля 1966 г. пост председателя партии занял Огинга Одингга [3, с. 225]. Руководство КПСС приняло решение предоставить ему помощь (200 тыс. долларов) из своего особо секретного «Международного фонда помощи левым рабочим организациям» [5, ф. 89, оп. 38, д. 9, л. 4.] Вскоре правительство Кении начало проводить весьма жесткую политику по отношению к оппозиции: арестовывать и содержать без

суда в заключении наиболее активных деятелей СНК, строго контролировать все передвижения по стране лидеров этой партии, их выступления на митингах и в печати. Так, в 1966-1968 гг. были арестованы и приговорены к различным срокам тюремного заключения многие видные деятели Союза. Полиция совершала налеты на помещения СНК, подвергала их обыскам [3, с. 233-234]. Руководство СНК обвинялось в «коммунистических симпатиях», в стремлении «подорвать демократию и стабильность». Борьба с СНК стала одной из основных политических задач правящей группы [3, с. 235].

К середине 1969 г. внутривнутриполитическая ситуация в стране резко осложнилась: в июне был убит Т. Мбойя, которого считали вероятным преемником Кениаты на посту президента; в октябре, использовав как повод массовые волнения во время визита президента в провинцию, правительство, обвинив оппозицию в организации беспорядков, в «намерении свергнуть законное и конституционное правительство» запретило СНК и арестовало всех лидеров этой партии, в том числе Огингу Одингу [3, с. 243].

Т. Мбойя, который пользовался большим авторитетом среди профлидеров других африканских стран, всю жизнь способствовал распространению американской модели профдвижения. Это дало возможность АФТ-КПП удерживать и усиливать свои позиции в Африке после его смерти.

В статье рассмотрены наиболее типичные и показательные примеры того, как развивалось противоборство между АФТ-КПП и ВЦСПС за влияние в Африке. До конца 50-х гг. африканские страны были в большинстве своем колониями с неразвитым профдвижением, или же таковое вообще отсутствовало. В годы холодной войны африканское профсоюзное движение начинает все больше привлекать внимание профцентров противоборствовавших сторон. Разворачивается борьба за влияние. В значительной степени это было обусловлено тем, что профсоюзы при необходимости можно было использовать как средство давления на политиков, чтобы направить их деятельность в нужное русло. Кроме того, добившись независимости, африканские страны становились полноправными членами ООН, а также Международной организации труда (МОТ), и их голосование на ежегодных ассамблеях ООН и конференциях МОТ становилось важным фактором мировой политики. Затем к этим соображениям прибавилось еще одно очень важное обстоятельство. Было замечено, что борьба профсоюзов африканских стран нередко приводила к смене политических режимов. Особое впечатление как на советское, так и на американское руководство произвели события 1963 г. в Конго, когда, как с удовлетворением отмечалось в ВЦСПС, «массовое выступление народных масс в Конго совместно возглавляемое тремя профцентрами страны, смело проимпериалистический режим аббата Юлу и привело к восстановлению демократических порядков в стране» [2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, л. 98]. По степени влияния в обществе профсоюзы даже сравнивали с армией, довольно часто осуществлявшей в этих странах государственные перевороты. Как отмечал известный исследователь проблем развивающихся стран, «профсоюзы в Африке наряду с армией представляют собой единственную организационную силу в обществе» [4, с. 24]. Это обуславливало особую заинтересованность политиков как в США, так и в СССР в том, чтобы иметь возможность влиять на профдвижение этих стран.

Руководство АФТ-КПП в своей деятельности в третьем мире делало главный акцент на развитии «свободного» профдвижения и антикоммунизме. При этом нередко пускались в ход различные приемы давления, шантаж, прямой подкуп профсоюзных руководителей. Оказание денежной помощи профлидерам развивающихся стран американцы рассматривали как главное средство для того, чтобы обратить их в своих верных сторонников. Такая деятельность американцев иногда вызывала резкое неприятие даже со стороны их коллег из западноевропейских профсоюзов. Противостоять такой политике для ВЦСПС оказалось весьма сложной задачей. В целом, баланс сил по итогам борьбы между АФТ-КПП и ВЦСПС за влияние в Африке к концу 1960-х гг. складывался не в пользу последнего.

1. АФТ в 1955 г. объединилась с другим американским профцентром – Конгрессом производственных профсоюзов, вследствие чего возник профцентр АФТ-КПП. Под таким названием профцентр и обозначен в заглавии данной статьи; в самом тексте статьи до даты объединения профцентр обозначается как «АФТ», после 1955 года – соответственно как «АФТ-КПП».
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
3. Пегушев А. М. Кения. Очерк политической истории (1956—1969) / А. М. Пегушев. – М., 1972. – 272 с.
4. Мирский Г. И. «Третий мир»: общество, власть, армия / Г. И. Мирский. – М., 1976. – 408 с.
5. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ).
6. Эттвуд У. Красные и черные. Личные впечатления / У. Эттвуд. – М., 1968. – Вып. 1. – 183 с.
7. AFL-CIO Executive Council Statements and Reports, 1956-195. – V. 2. – (1960-1963). – Westport (Conn.); London, 1977. – pp. 553-1120.
8. Bülow Mathilde von. Irving Brown and ICFTU Labor Diplomacy During Algeria's Struggle for Independence, 1954-1962 / In: American Labor's Global Ambassadors: The International History of the AFL-CIO during the Cold War [Text] / Mathilde von Bülow. – New York, 2013.
9. Carew A. Conflict Within the ICFTU: Anti-Communism and Anti-Colonialism in the 1950s // International Review of Social History / A. Carew. – Vol. 41. – Issue 2. – August 1996. – pp. 147-181.
10. Conde A. Guinée: Albanie del'Afrique ou Néo-colonie Américaine? / A. Conde. – Paris, 1972. – 270 p.
11. Goldsworthy, D. Tom Mboya: The man Kenia Wanted to Forget / D. Goldsworthy. – Nairobi; London; New York, 1982. – XII, 308 p.
12. Kaké I. B. Sékou Touré, le Héros et le Tyran / I. B. Kaké. – Paris, 1987. – 254 p.
13. Morgan T. A Covert Life: Jay Lovestone, Communist, Anti-Communist, and Spymaster / T. Morgan. – New York, Toronto, 1999. – 402 p.
14. Stoner John C. Anti-Communism, Anti-Colonialism, and African Labor: the AFL-CIO in Africa, 1955-1975 / J. C. Stoner. – Dissertation, 2001. – 678 p.

Chernyavsky L. S. AFL-CIO Against the AUCCTU: Struggle for Influence in Tradeunion Movement of Africa (the Late 1950th - 1960th)

<https://orcid.org/0000-0001-9105-5047>

Ph.D. (History), Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
l.s.chernavsky@karazin.ua

One of important episodes of cold war is considered in the article, when two leading trade-union centers of opposing parties (AFL-CIO and AUCCTU) developed a fight for influence and attraction on their side of trade union movement of the African countries. In this context the aim not to admit strengthening of the rival in the given region and to use the influence for advancement of foreign policy of their states was pursued. The expansion of the US trade union center in Africa began in the North African region, where the AFL-CIO supported national liberation movements in these countries, helped establish national trade union centers in Algeria, Tunisia, and Morocco; the reasons for the deterioration of their relationship with the AFL-CIO in the future are considered. There are analyzed the methods used by AFL-CIO and the AUCCTU to attract African unions to their side, and the policy of balancing African labor leaders in these conditions. The changes in the policies of the Soviet and American trade union centers after 1960 ("Year of Africa"), when immediately 17 African states became independent, are analyzed. After that, the AFL-CIO and the AUCCTU identified for themselves priority countries in Africa, which are becoming a kind of «bridgeheads», «strongholds» for the development of their activities on the continent. For the AUCCTU this is Guinea; for the AFL-CIO – Kenya. It was found out how it happened that the AUCCTU actually lost its «bridgehead». The history of the confrontation between the trade union centers of the two superpowers for the influence in the trade union movement of Kenya, which became the stronghold of the AFL-CIO in Africa, is examined. The author concludes that the balance of power following the results of the struggle between the AFL-CIO and the AUCCTU for influence in Africa by the end of the 1960s evolved not in favor of the latter.

Keywords: trade unions, the American Federation of Labor – Congress of Industrial Organisations, the All-Union Central Council of Trade Unions, the World Federation of Trade Unions.

Чернявський Л. С. АФП-КВП проти ВЦРПС: боротьба за вплив у профспілковому русі Африки в кінці 1950-х – 1960-ті рр.

<https://orcid.org/0000-0001-9105-5047>

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна
l.s.chernavsky@karazin.ua

У статті розглянуто один із важливих епізодів холодної війни, під час якого два провідні профспілкові центри протиборчих сторін розгорнули активну боротьбу за вплив та притягнення на свій бік профспілкового руху африканських країн. Здійснюючі зазначені кроки, обидві сторони прагнули не допустити посилення супротивника в даному регіоні та використати свій вплив для просування цілей зовнішньої політики своїх держав. Експансія профспілкового центра США в Африці почалася з регіону Північної Африки, де АФП-КВП підтримував національно-визвольні рухи в цих країнах і допоміг заснувати національні профспілкові центри в Алжирі, Тунісі, Марокко. У статті розглянуто причини погіршення їх відносин з АФП-КВП у подальшому. Аналізуються засоби, що використовувалися АФП-КВП і ВЦРПС для залучення на свій бік африканських профспілок, політика балансування африканських профспілкових лідерів в цих умовах. Проаналізовано зміни в політиці радянського і американського профспілкових центрів після 1960 року («Рік Африки»), коли відразу 17 африканських держав стали незалежними. Після цього АФП-КВП і ВЦРПС визначили для себе в Африці пріоритетні країни, які стають свого роду «плацдармами», «опорними пунктами» для розгортання їх діяльності на континенті. Для ВЦРПС це – Гвінея, для АФТ-КПП – Кенія. З'ясовано, як сталося, що ВЦРПС фактично втратив свій «плацдарм». Розглядається історія протиборства профспілкових центрів двох наддержав за вплив в профспілковому русі Кенії, який став оплотом АФП-КВП в Африці. Автор приходить до висновку, що баланс сил за підсумками боротьби між АФП-КВП і ВЦРПС за вплив в Африці до кінця 1960-х рр. складався не на користь останнього.

Ключові слова: профспілки, Американська федерація праці – Конгрес виробничих профспілок, Всесоюзна центральна рада професійних спілок, Всесвітня федерація профспілок.

**Формирование геостратегической концепции
З. Бжезинского в отношении Украины
(1950–2017 гг.).**

Гончаров Г. В.

<https://orcid.org/0000-0002-2135-4874>

кандидат исторических наук, доцент

Харьковский национальный университет Воздушных Сил имени И. Кожедуба

Ул. Сумская 77/79, 61023, Харьков, Украина

gonchgnd@gmail.com

В статье рассматривается процесс формирования геостратегической концепции З. Бжезинского в отношении Украины в период 1950-2017 гг. Определяется место Украины в геостратегии З. Бжезинского. Сделан вывод о том, что геостратегическая концепция Бжезинского в отношении Украины явилась по большому счету результатом многолетнего геополитического противоборства США и России. Ее ключевые императивы сначала формулировались как средство подрыва национального единства Советского Союза, а затем были объединены в систему сдерживания имперских устремлений и геополитических амбиций России на постсоветском пространстве. Именно поэтому, по мнению автора, основополагающие постулаты и положения этой концепции оставались неизменными на протяжении всего рассматриваемого периода (1950–2017 гг.), а отдельные аспекты и тактические подходы менялись и корректировались в зависимости от состояния взаимоотношений Запада и России. Наиболее наглядно это проявилось в вопросе членства Украины в НАТО. До 2014 г., пока в отношениях Запада и России не было острых конфликтов и противоречий, Бжезинский выступает как убежденный сторонник принятия Украины в альянс в обозримом будущем. Характерно, что в этот период его несколько не смущала разделенность украинского общества по этой проблеме, о чем ему неоднократно говорили его оппоненты. Он этого не отрицал, но никогда не считал реальность чем-то неизменным и предопределенным. Напротив, по его убеждению, ее можно и нужно менять, когда это необходимо. С 2014 г. в меняющихся условиях обострения геополитического противостояния с Россией Бжезинский предлагал отказать Украине в праве вступления в североатлантический альянс и гарантировать России внеблоковый статус Украины, ссылаясь в том числе на отсутствие единства по этому вопросу в украинском обществе.

Ключевые слова: З. Бжезинский, геостратегия, внешняя политика, Украина, концепция.

В истории найдется немного примеров, когда академические изыскания и идеи отдельного исследователя определяли геополитическую стратегию целого государства или, более того, воплощались в череде внешнеполитических решений и шагов, направленных на реализацию такой стратегии. К этим немногим ученым, безусловно, принадлежит Збигнев Бжезинский.

По данным Центра стратегических и международных исследований даже после ухода с поста советника по национальной безопасности президента Д. Картера он продолжал оказывать большое влияние на внешнеполитический истеблишмент США. Он оставался ближайшим доверенным лицом и консультантом всех последующих американских президентов, включая Б. Обаму [18, 19]. Не все его геополитические инициативы и рекомендации находили практическое применение. Вместе с тем именно его знание и понимание европейского направления внешней политики обеспечили ему огромный авторитет и влияние в Вашингтоне [19].

В этой связи изучение геополитической стратегии З. Бжезинского в отношении Украины, выявление основных этапов ее формирования и факторов, способствовавших ее корректировке, представляют не только академический интерес, но и позволяют лучше понять место Украины в современной геостратегической концепции США.

В связи со смертью З. Бжезинского в мае 2017 г. мы можем подвести определенные итоги его геополитических исследований в отношении Украины, охватив период с начала его академической карьеры в 1950-х гг. до последних публикаций и интервью ученого в 2017 г. Настоящая статья является одной из первых попыток в этом направлении, поскольку ранее место Украины в концепциях З. Бжезинского анализировалось лишь по отдельным наиболее известным его работам [24, 25].

З. Бжезинский всерьез заинтересовался украинским вопросом в начале 1950-х гг., занимаясь изучением изъянов и недостатков советской политической системы. Как последовательный идейный противник этой системы он искал и пытался осмыслить ее уязвимые места и, наконец, выделил одну из наиболее серьезных ее прорех – национальный вопрос [14, с. 60]. По признанию самого Бжезинского, это позволило ему уже на этом раннем этапе его академической карьеры сделать прогноз о развале СССР: «Я чувствовал, что Советский Союз стремится предстать как единое государство, но на самом деле это была многонациональная империя в эпоху национализма. Таким образом, были все основания ожидать, что Советский Союз распадется. Позже у меня появилась возможность отстаивать политику, направленную на ускорение этого процесса» [1]. И это были отнюдь не пустые слова. По заключению экспертов ЦСМИ, если и был кто-то, кого можно назвать «архитектором» процесса разрушения СССР, так это З. Бжезинский [19].

Украина, крупнейшая после РСФСР советская республика с ее историей национально-освободительной борьбы, вполне естественно и органично стала одним из ключевых аспектов разрабатываемой З. Бжезинским концепции геополитического противостояния Запада и СССР. По воспоминаниям профессора М. Лабуньки, во время лекции в Украинской академии искусств и наук в Нью-Йорке в 1956 г. З. Бжезинский заявил, вопреки мнению подавляющего большинства ведущих на тот момент «кремленологов», что «украинцы сохраняют свою национальную идентичность, несмотря на репрессии со стороны тоталитарного режима,

преимущественно русского по своему национальному составу» [5]. Вместе с тем З. Бжезинский никогда не ограничивался лишь теоретическими изысканиями, стремясь во что бы то ни стало претворять в жизнь основные концептуальные положения своих геостратегических исследований [19; 20]. Так, он стал председателем Американско-украинского консультативного комитета, сотрудничал с Украинским научным институтом Гарвардского университета [5]. Будучи советником президента Картера, он принял активное участие в освобождении украинского диссидента Валентина Мороза в 1979 г. [5]. В предисловии к англоязычному изданию работ В. Чорновола в 1968 г. З. Бжезинский подчеркивал политическую значимость национальной проблемы в СССР и отмечал, что «рост литературного брожения и национального самоутверждения на Украине может привести к пока еще непредсказуемым фундаментальным изменениям» [5].

Неудивительно, что появление на карте Европы независимой Украины З. Бжезинский считал третьим по своей исторической значимости событием в XX веке, после распада Габсбургской монархии и раскола мира на два противоборствующих лагеря после Второй мировой войны [21]. Само существование отдельного украинского государства с населением свыше 50 миллионов человек, пояснял он в интервью в 1992 г., означало конец Российской империи [21].

Именно по этой причине в начале 1990-х гг. З. Бжезинский озабочен преимущественно одной проблемой – закреплением новой геополитической реальности. Он стремится осмыслить основные вызовы и угрозы, способные пошатнуть сложившийся статус-кво, и разрабатывает стратегию, направленную на предотвращение основных рисков и купирование деструктивных процессов. Основную угрозу З. Бжезинский связывал с возможностью России в той или иной форме восстановить свой контроль над Украиной и подчинить ее своему влиянию.

Главные факторы риска в этот период он усматривал в следующем:

1. острые кризисные процессы в социальной сфере, финансовом секторе, промышленности и сельском хозяйстве независимой Украины в связи с разрушением исторически сложившихся в СССР хозяйственных связей могут поставить под угрозу сам факт существования суверенной Украины и привести ее в финансово-экономическую зависимость от России [21];
2. обострение социально-экономических проблем на территории молодой независимой Украины может превратить не менее 10 млн. этнических русских, проживающих в ключевых промышленно развитых регионах страны, в серьезный дестабилизирующий фактор. Под предлогом защиты их прав и интересов Кремль может оказать давление на Украину и добиться для них особого статуса, чтобы впоследствии использовать в качестве рычага для подрыва украинской государственности [13, с. 158];
3. углубление интеграционных процессов в рамках СНГ под эгидой России [21; 16, с. 4-5];
4. недостаточная демократизация политической системы и государственного управления Украины [21].

Уже в начале 1990-х гг. З. Бжезинский разработал основные стратегические подходы к нейтрализации вышеупомянутых угроз. В частности он предложил следующие меры:

1. углубление всемерного участия Украины в экономическом, политическом и военном сотрудничестве с Польшей, Германией, Румынией, Венгрией и Турцией. Это позволит не только сформировать новую геополитическую идентичность Украины как центральноевропейского государства и «отделить ее от традиционных связей с Евразией через Россию», но и существенно повысить безопасность центральноевропейских государств и Турции в контексте их взаимоотношений с Россией [16, с. 7, 4];
2. поддержание ограниченных экономических и региональных связей в рамках СНГ без ущемления суверенитета Украины и без углубления интеграции, в противном случае СНГ станет для России средством возрождения империи только под другой личиной. В этой связи, считал З. Бжезинский, именно от позиции Украины во многом зависит дальнейшая судьба СНГ, включая его возможный распад, на что он открыто выражал надежду [21];
3. демократизация Украины и становление ее как центральноевропейского государства – это возможность для самой России стать подлинным европейским демократическим государством и покончить со своим имперским прошлым при условии, что Россия смирится с евроатлантическим курсом Украины [16, с. 7]. Образцом для отношений между Россией и Украиной З. Бжезинский считал взаимоотношения США и Канады [16, с. 5];
4. «Украина должна стремиться опосредованно и, возможно, однажды напрямую стать всё более неотъемлемой частью» НАТО [16, с. 8]. При этом З. Бжезинский призывает к терпению, подчеркивая, что процесс расширения НАТО и отрыв Украины от России воспринимается последней крайне болезненно, и ей потребуется немало времени, чтобы смириться с этим процессом. Впрочем, в середине 1990-х гг. З. Бжезинский был убежден, что России ничего не останется, как принять новую геополитическую реальность [16, с. 7].

Особую роль в осуществлении указанных геостратегических подходов З. Бжезинский отводил Соединенным Штатам и считал своим долгом донести важность этой роли до действующей администрации США. Он приветствовал переход американско-украинских отношений на уровень стратегического партнерства и подготовил конкретные предложения, чтобы наполнить это партнерство «осязаемым содержанием» [16, с. 8]. В середине 1990-х гг. он с удовлетворением отмечал всё более активную и сбалансированную политику США в противодействии злоупотреблению Россией своим влиянием на постсоветском пространстве, особенно в отношении Украины [3, с. 21-22]. Жизнеспособность Украины, напоминал он, будет оставаться под сомнением, если внимание Америки переключится на другие проблемы [15, с. 196-197] и ей не удастся поддержать национальную консолидацию Украины [12].

Как видим, к середине 1990-х гг. З. Бжезинский сформулировал ключевые положения своей геостратегической концепции в отношении Украины, которые легли в основу его знаменитой книги «Великая шахматная доска». Каких-то принципиально новых идей по украинской проблеме он здесь не высказал, а лишь облек их в более емкие, чеканные и законченные формулировки. В сложившемся глобальном миропорядке во главе с США в качестве единственной мировой

сверхдержавы З. Бжезинский отводил Украине место важного геополитического центра, а Россию видел в числе активных геостратегических игроков [15, с. 41]. Гораздо более определенно высказался он и в отношении возможного членства Украины в ЕС и НАТО, заявив, что в связи с их расширением у Украины появится возможность решить, хочет ли она получить членство в этих организациях. Хотя выполнение всех необходимых требований займет время, он считал целесообразным указать на период 2005–2015 гг. как на приемлемый срок инициации постепенного включения Украины, чтобы уменьшить риск возможного возникновения у украинцев опасений, «что расширение Европы остановится на польско-украинской границе» [15, с. 121]. При этом России З. Бжезинский фактически не оставляет выбора: отказ признать евроатлантический выбор Украины будет равносильным отказу России от Европы, от органичного участия в ее экономических и политических структурах [15, с. 122], что превратит Россию в «евразийского изгоя» и в лучшем случае сделает ее лишь младшим партнером Китая [15, с. 117]. Таким образом, заключал он, выбор России в пользу Европы – единственно приемлемое для нее решение. Это вопрос ее выживания [15, с. 122], а значит, России в конечном итоге придется смириться с евроатлантическим курсом Украины.

После выхода в свет «Великой шахматной доски» (1997 г.) и до эскалации конфликта на востоке Украины (2014 г.) З. Бжезинский опубликовал ряд работ, в которых вопрос Украины не подвергается какому-либо переосмыслению. Он по-прежнему видит насущную необходимость в наращивании участия США в украинских делах. Отвечая на вопрос, чтобы он сделал в отношении Украины, если бы был кандидатом на пост президента США, З. Бжезинский ответил: «Я бы непременно постарался сделать все возможное, чтобы закрепить американское присутствие на Украине и расширить его. Для начала, полагаю, наше посольство слишком мало и наше присутствие недостаточно. Я хотел бы привлечь американский бизнес на Украину, и я хотел бы поддерживать взаимные связи между Украиной и Центральной Европой, поскольку я убежден, что это будет способствовать консолидации именно той Украины, которая желательна для Европы и которая в свою очередь будет способствовать преобразованию России. Вот почему в тесном сотрудничестве с Украиной я вижу не антироссийскую политику, а скорее политику, которая способствует консолидации демократии в России» [21].

Кроме того в этот период З. Бжезинский еще активнее выступает с идеей принятия Украины в НАТО. Прогресс в отношениях Запада с Россией к началу 2000-х гг. и открытое стремление Украины примкнуть к НАТО убедили его в преимуществах дальнейшей экспансии альянса [23, с. 133]. «Развивающееся между НАТО и Россией сотрудничество, получившее мощный импульс благодаря образованию Совета Россия-НАТО, мешает Москве выдвигать возражения против желания Украины примкнуть к альянсу» [23, с. 134]. В мае 2002 г. Киев объявил о своем твердом намерении добиваться членства в НАТО (а также на определенном этапе в ЕС), поэтому З. Бжезинский считал неразумным, ссылаясь на неготовность Украины к членству, пренебрегать ее чаяниями, рискуя разжечь тем самым имперские амбиции России [23, с. 134]. При этом З. Бжезинский не говорит о конкретных сроках вступления Украины в альянс, понимая, что сопротивление России этому

процесу було ще достаточо сильною, но он настаивает на том, чтобы за Украиной оставалось право окончательного выбора в вопросе членства в НАТО на определенном этапе в будущем и чтобы это право не ставилось в зависимости от позиции России [2, с. 175]. «В конечном итоге именно украинцы должны определять свое будущее, а не русские», – настаивал он [2, с. 178].

Ирония в том, что, стремясь во что бы то ни стало свести к минимуму российское влияние на Украину, З. Бжезинский сам постепенно становился фактором, во многом определявшим будущее этой страны, причем отнюдь не всегда с учетом ее устремлений. Особенно ярко это проявилось в 2014 г. в вопросе перспектив членства Украины в НАТО. В связи с обострением противостояния с Россией вокруг событий в Крыму и на Донбассе З. Бжезинский резко меняет риторику, призывая гарантировать России, что Украина не станет членом альянса, поскольку он не исключал опасности перехода начавшейся холодной войны с Россией в горячую фазу [6; 7]. В этих условиях его уже не особо волновали декларируемые украинскими властями устремления присоединиться к НАТО, равно как и то, что он сам ранее писал по этому поводу. В 2014 г. З. Бжезинский предложил «финскую формулу» для российско-украинских отношений, которая должна была гарантировать внеблоковый статус Украины по примеру Финляндии и взамен обязать Россию перестать дестабилизировать Украину изнутри и отказаться от своих планов включить Украину в «Евразийский союз», чтобы обеспечить дальнейшее развитие Украины в европейском направлении по другим аспектам [9; 8; 7]. Это был непростой компромисс, и З. Бжезинский понимал, что заставить украинскую сторону поддержать его будет сложно, но «надо руководствоваться не чувствами и симпатиями к Украине», настаивал он, а геополитической целесообразностью [11]. Вместе с тем надо признать, что «финская формула» не меняла основ геостратегической концепции Бжезинского в отношении Украины, а уступка по вопросу НАТО носила скорее тактический характер. В этой связи он считал, что США должны предоставить Украине оборонительные вооружения, поскольку тем самым Запад продемонстрирует России всю серьезность своих намерений отстоять независимый статус Украины, что в свою очередь позволит пресечь возрождение ее имперских амбиций [17, 22].

Еще один пример – проблема Крыма, которую З. Бжезинский также предлагал решить путем компромисса с Россией без полного его возвращения Украине, вопреки официальной позиции Киева [4].

Таким образом, геостратегическая концепция Бжезинского в отношении Украины явилась по большому счету результатом многолетнего геополитического противоборства США и России. Ее ключевые императивы сначала формулировались как средство подрыва национального единства Советского Союза, а затем были объединены в систему сдерживания имперских устремлений и геополитических амбиций России на постсоветском пространстве. Именно поэтому основополагающие постулаты и положения этой концепции оставались неизменными на протяжении всего рассматриваемого периода (1950–2017 гг.), а отдельные аспекты и тактические подходы менялись и корректировались в зависимости от состояния взаимоотношений Запада и России. Наиболее наглядно это проявилось в вопросе членства Украины в НАТО. До 2014 г., пока в отношениях Запада и России не было острых конфликтов и противоречий,

З. Бжезинский был убежденным сторонником принятия Украины в альянс в обозримом будущем. Характерно, что в этот период его несколько не смущала разделенность украинского общества по этой проблеме, о чем ему неоднократно говорили его оппоненты [2, с. 177, 179-180]. Он этого не отрицал, но никогда не считал реальность чем-то неизменным и предопределенным. Напротив, ее можно и нужно менять, когда это необходимо. С 2014 г. в условиях обострения геополитического противостояния с Россией З. Бжезинский предлагал отказать Украине в праве вступления в североатлантический альянс и гарантировать России внеблоковый статус Украины, ссылаясь в том числе на отсутствие единства по этому вопросу в украинском обществе [11]. Такой подход объясняется достаточно просто. З. Бжезинский – заядлый шахматный игрок, который принимает решения в зависимости от хода разыгрываемой партии. Используя предложенную им систему образов, необходимо признать, что Украина на шахматной доске Бжезинского – это только фигура, хотя и очень важная. Тем не менее, у фигуры нет права определять свои ходы. Это делает игрок. Вот за это право в рамках геостратегии Бжезинского и борется США с таким активным стратегическим игроком, как Россия.

1. Agenda for Constructive American-Chinese Dialogue Huge: Brzezinski [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://en.people.cn/200603/20/eng20060320_251953.html. Доступ – 27.10.2017 г.
2. America and the World: Conversations on the Future of American. Foreign Policy by Zbigniew Brzezinski and Brent Scowcroft. – N.Y.: Basic Books, 2008. – 291 pp.
3. Blair B. Geopolitically Speaking: Interview with Zbigniew Brzezinski // Azerbaijan International. – 1995. – No. 3.4. – p. 20-22.
4. Brzezinski Explained How Ukraine Can Return Crimea [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://inukraine.eu/2017/04/16/brzezinski-explained-how-ukraine-can-return-crimea/>. Доступ – 16.04.2017 г.
5. Brzezinski Honored for Championing Ukrainian Cause [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2000/170003.shtml>. Доступ – 27.10.2017 г.
6. Brzezinski on Russia «We Are Already In a Cold War» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-zbigniew-brzezinski-on-russia-and-ukraine-a-1041795.html>. Доступ – 02.07.2015 г.
7. Brzezinski Z. Confronting Russian Chauvinism [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.the-american-interest.com/2014/06/27/confronting-russian-chauvinism/>. Доступ – 27.06.2014 г.
8. Brzezinski Z. Putin's Three Choices on Ukraine [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.washingtonpost.com/opinions/zbigniew-brzezinski-putins-three-choices-on-ukraine/2014/07/08/ba1e62ae-0620-11e4-a0dd-f2b22a257353_story.html?utm_term=.39709a540342. Доступ – 08.07.2014 г.
9. Brzezinski Z. Russia Needs a «Finland option» for Ukraine [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ft.com/content/7f722496-9c86-11e3-b535-00144feab7de>. Доступ – 23.02.2014 г.
10. Brzezinski Z. What Obama Should Tell Americans about Ukraine [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.politico.com/magazine/story/2014/05/what->

- obama-should-tell-americans-about-ukraine-106277_Page2.html#.We29idzyCSр.
Доступ – 02.05.2014 г.
11. Brzezinski: Ukraine in NATO Could Cause More Harm Than Good [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/190135,Brzezinski-Ukraine-in-NATO-could-cause-more-harm-than-good>. Доступ – 10.12.2014 г.
  12. Brzezinski Z. A Geostrategy for Eurasia [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.comw.org/pda/fulltext/9709brzezinski.html>. Доступ – 27.10.2017 г.
  13. Brzezinski Z. Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century. – N.Y.: Touchstone, 1995. – 256 pp.
  14. Brzezinski Z. Second Chance. – N.Y.: Basic Books, 2007. – 234 pp.
  15. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. – N.Y.: Basic Books, 1997. – 223 pp.
  16. Brzezinski Z. Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space // Harvard Ukrainian Studies. – 1996. – Vol. XX. – С. 3-8.
  17. Former National Security Adviser: Arm Ukraine [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://thehill.com/policy/defense/230240-former-national-security-adviser-arm-ukraine>. Доступ – 21.01.2015 г.
  18. Statement by Dr. John J. Hamre, CSIS President and CEO [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.csis.org/statement-dr-john-j-hamre-csis-president-and-ceo>. Доступ – 27.10.2017 г.
  19. Zbigniew Brzezinski did not Begin his Career as a Geostrategist [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.csis.org/features/zbigniew-k-brzezinski>. Доступ – 27.10.2017 г.
  20. Zbigniew Brzezinski, Foreign Policy Intellectual Who Served as Carter's National Security Adviser, Dies at 89 [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.washingtonpost.com/national/zbigniew-brzezinski-foreign-policy-intellectual-who-served-as-carters-national-security-adviser-dies-at-89/2017/05/26/84cf5d5c-3f42-11e7-adba-394ee67a7582_story.html?utm_term=.b3f810d254e1. Доступ – 27.10.2017
  21. Zbigniew Brzezinski: «Ultimately Ukrainian Independence Can Only Be Built and Sustained by the Ukrainian People Themselves» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://day.kyiv.ua/en/article/personality/zbigniew-brzezinski-ultimately-ukrainian-independence-can-only-be-built-and>. Доступ – 31.03.1998
  22. Zbigniew Brzezinski: Arm Ukraine But Keep It Out of NATO [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.newsmax.com/Newsfront/Zbigniew-Brzezinski-Ukraine-Russia-NATO/2015/02/06/id/623211/>. Доступ – 06.02.2015 г.
  23. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 288 с.
  24. Завадський В. М., Іваненко В. А. Роль та місце України в геополітичних концепціях США // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 4. – С. 319-324.
  25. Ковалюк Р. Т. Збігнев Бжезинський: геополітичний прогноз України [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/05/kovaluk.htm>. Доступ – 27.10.2017 г.

**Goncharov G. V. Development of Z. Brzezinski's Geostrategic Concept
Regarding Ukraine (1950 – 2017)**

<https://orcid.org/0000-0002-2135-4874>

Ph.D. (History), Associate Professor

I. Kozhedub Kharkiv National University of Air Force

77/79 Sumska str., 61023, Kharkiv, Ukraine

gonchgnd@gmail.com

The article considers the development of Z. Brzezinski's geostrategic concept regarding Ukraine in the period from 1950 to 2017. The author attempts to determine the role Ukraine plays in Brzezinski's geostrategy. The study concludes that Brzezinski's geostrategic concept in relation to Ukraine is by and large the result of many years of geopolitical confrontation between the United States and Russia. Its key imperatives were first formulated as a means of undermining the national unity of the Soviet Union, and then were combined into a system for restraining Russia's imperial aspirations and geopolitical ambitions in the post-Soviet space. In the author's judgment, it is for this reason that the main fundamentals of this concept remained unchanged throughout the entire period under review (1950–2017), while certain aspects and tactical approaches were changed and adjusted depending on the state of relations between the West and Russia. This was most evident in the issue of Ukraine's membership in NATO. Until 2014, when there were no sharp conflicts and contradictions in relations between the West and Russia, Brzezinski acted as a staunch advocate for Ukraine's admission to the alliance in the foreseeable future. It is characteristic that during this period he was far from being embarrassed by the fact that Ukrainian society was divided on this issue, as was repeatedly pointed out by his opponents. He did not deny this, but he never considered reality to be something immutable and predetermined. On the contrary, in his opinion, it can and should be changed when necessary. From 2014, in a changing environment of escalating geopolitical confrontation with Russia, Brzezinski came to suggest that Ukraine should be denied the right to join the North Atlantic Alliance and Russia should be guaranteed the non-aligned status of Ukraine, referring, *inter alia*, to the lack of unity on this issue within Ukrainian society.

Keywords: Z. Brzezinski, geostrategy, foreign policy, Ukraine, concept.

**Гончаров Г.В. Формування геостратегічної концепції З. Бжезинського
України (1950 – 2017 рр.)**

<https://orcid.org/0000-0002-2135-4874>

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет Повітряних Сил імені І. Кожедуба

Вул. Сумська 77/79, 61023, Харків, Україна

gonchgnd@gmail.com

У статті розглядається процес формування геостратегічної концепції З. Бжезинського стосовно України в період 1950–2017 рр. Визначається місце України в геостратегії З. Бжезинського. Зроблено висновок про те, що геостратегічна концепція Бжезинського щодо України стала великою мірою результатом багаторічного геополітичного протистояння США і Росії. Її ключові імперативи спочатку формулювалися як засіб підриву національної єдності Радянського Союзу, а потім були об'єднані в систему стримування імперських прагнень і геополітичних амбіцій Росії на пострадянському просторі. Саме тому, на думку автора, основні постулати і положення цієї концепції залишалися незмінними протягом досліджуваного періоду (1950 – 2017 рр.), а окремі аспекти і тактичні підходи змінювалися і коригувалися в залежності від стану взаємин Заходу з Росією. Найбільш наочно це виявилось в питанні членства України в НАТО. До 2014 р., поки у відносинах Заходу і Росії не було гострих конфліктів і протиріч, Бжезинський виступає як переконаний прихильник прийняття України до альянсу в найближчому майбутньому. Характерно, що в цей період його анітрохи не бентежила розділеність українського суспільства у ставленні до цієї проблеми, про що йому неодноразово говорили його опоненти. Він цього не заперечував, але ніколи не вважав реальність чимось незмінним і наперед визначеним. Навпаки, на його переконання, її можна і потрібно змінювати, коли це необхідно. З 2014 року в мінливих умовах загострення геополітичного протистояння з Росією Бжезинський пропонував відмовити Україні в праві вступу до Північноатлантичного альянсу і гарантувати Росії позаблоковий статус України, посилаючись в тому числі на відсутність єдності з цього питання в українському суспільстві.

Ключові слова: З. Бжезинський, геостратегія, зовнішня політика, Україна, концепція.

Рецензії

Видатний український тюрколог

(Рецензія на книгу: Черніков І. Ф. З пережитого. Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української тюркології / І. Ф. Черніков. – К.: АКМЕ-ГРУП, 2017. – 108 с.)

Чувпило О. О., Чувпило Л. О.

<https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна
o.o.chuvpylo@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1147-2244>

кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегіум»
Проспект Любові Малої 4, 61039, Харків, Україна
lidia.chuvpylo@gmail.com

Вийшли з друку спогади видатного українського сходознавця, провідного тюрколога України, фундатора української тюркології, доктора історичних наук, професора, Людини з великої літери Ігоря Федоровича Чернікова. Незважаючи на невеличкий обсяг, це, без перебільшення, в стилістичному вигляді фактично вся історія української орієнталістики, але зображена крізь призму особистостей, починаючи з кінця 40-х років ХХ ст. і до нашого часу. В цьому полягає унікальність, актуальність і величезне значення даного видання для дослідників історії українського сходознавства та життя й діяльності його визначних представників, серед яких чільне місце посідає й сам І. Ф. Черніков, що віддав 60 років життя дослідженню історії Туреччини. Для Харкова, історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, орієнталістів кафедри нової та новітньої історії ХНУ, яка має давні великі сходознавчі традиції, цінність спогадів І. Ф. Чернікова полягає ще й у тому, що все життя автора так чи інакше пов'язане з Харковом: за станом душі він вважає себе не тільки киянином, а й харків'янином, обожнюючи це місто та його пам'ятки, хоча в Харкові Ігор Федорович прожив усього 9, але незабутніх років, його науковим керівником під час написання кандидатської дисертації був видатний, всесвітньо відомий харківський арабіст, доктор історичних наук, професор Андрій Петрович Ковалівський, серед харківських сходознавців було багато друзів та однодумців Ігоря Федоровича. Автори цієї рецензії, в свою чергу, пишаються багаторічною дружбою та співробітництвом із цією світлою особистістю (І. Ф. Черніков був офіційним опонентом на захисті докторської дисертації О. О. Чувпила 19 квітня 1995 р.).

У спогадах І. Ф. Чернікова для істориків української національної орієнталістики та широкого сходовознавчого наукового загалу України цінні насамперед невідомі й маловідомі факти його власної біографії, які до цього ще не знайшли свого відображення на сторінках друкованих видань. Ігор Федорович Черніков народився 1 січня 1931 р. у селі Піски Лохвицького району Полтавської області, де після закінчення Харківського сільськогосподарського інституту в будівництві великого цукрового заводу брав участь його батько Федір Семенович Черніков (1904–1941). Мати – Серафима Петрівна Чернікова (1910–1988) працювала лікарем. Невдовзі сім'я Чернікових переїхала до Харкова, оскільки батька перевели на роботу до Республіканського цукротресту (Харків тоді, як відомо, був столицею України), і мешкала в будинку по вул. Новгородській, №33. У Харкові Ігор Федорович 1 вересня 1939 р. став учнем першого класу 132-ї середньої школи, закінчивши його з похвальною грамотою. Однак після цього батька призначили директором сільськогосподарського технікуму в м. Дубно Рівненської області і 16 серпня 1940 р. Ігор Федорович, як він пише, «остаточно розпрощався з рідним, любимим Харковом, де пройшло моє раннє і безпечне в усіх відношеннях дитинство». У Дубно, в «цьому тоді справді феноменальному райському куточку», де Ігор Федорович закінчив 2-й клас школи теж із похвальною грамотою, сім'ю Чернікових застала війна. Батько відразу ж пішов на фронт, обіймаючи посаду начальника Головного продовольчого складу Південно-Західного фронту в званні інтенданта 3-го рангу, тобто капітана. Уже на початку вересня 1941 р. від нього перестали приходити листи (останній від 9 вересня 1941 р.). В урочищі Шумейково, поблизу Лохвиці, де штаб Південно-Західного фронту разом із інтендантською командою Федора Семеновича намагався вийти з оточення, сталося найстрашніше... Ігор Федорович із матір'ю змогли евакуюватися спочатку до м. Камишина Сталінградської області, а потім до м. Андижана (Узбекистан), де Серафима Петрівна працювала лікарем у місцевій лікарні та евакошпиталі. У цьому середньоазійському обласному центрі Ігор Федорович успішно навчався в 3-6 класах (листопад 1941– червень 1945 рр.).

Після закінчення війни Чернікови повернулися на батьківщину, оселившись на півдні України, у м. Миколаїв, де в 1949 р. Ігор Федорович із срібною медаллю закінчив Миколаївську СШ №39. Відразу ж без вступних екзаменів, користуючись тодішніми пільгами, він став студентом факультету міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка, навчання в якому завершив у 1954 р. із відзнакою, отримавши спеціальність: «історик-міжнародник», «референт-перекладач». Потім була трирічна робота вчителем (викладачем нової історії зарубіжних країн із викладанням її англійською мовою) у Київській СШ №92 та в школі-інтернаті №1. У 1957–1960 рр. І. Ф. Черніков – аспірант Інституту історії АН УРСР. Важливою подією в житті Ігоря Федоровича у цей час стало одруження (5 серпня 1958 р.). Його незмінною супутницею життя і матір'ю двох дітей (Олени й Федора) стала Тамара Гаврилівна Сулімова (1931–2008). Закінчивши аспірантуру й ставши кандидатом історичних наук у 1962 р. (тема кандидатської дисертації: «Радянсько-гурецькі відносини в 1923–1935 рр.»), Ігор Федорович працював у тому ж інституті у відділах загальної історії та міжнародних відносин, нової та новітньої історії зарубіжних країн, історії країн

зарубіжного Сходу, обіймаючи посади молодшого наукового співробітника (1960–1963 рр.) та старшого наукового співробітника (1964–1978 рр.). У 1978 р. він був переведений до новоствореного академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (із 1992 по 2013 рр. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України). У 1978–1992 рр. – завідувач Відділом країн, що розвиваються. Із 1993 по 2000 рр. працював там само головним науковим співробітником. У 2005–2006 рр. – старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. У 1985 р. захистив докторську дисертацію за темою: «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.». У 2006 р. став професором всесвітньої історії. Автор 231-ї наукової та науково-популярної праці, в тому числі 5-х індивідуальних і 12-ти колективних монографій, опублікованих в Україні, Росії, Туреччині, Франції, Великій Британії та Румунії. Він досліджував проблеми історії республіканської Туреччини та діяльність її засновника й будівничого М. К. Ататюрка, українсько-турецькі взаємини, міжнародні відносини на Близькому й Середньому Сході, проблеми орієнталістики. Учений брав участь у великих міжнародних наукових форумах: колоквамі в Стамбулі (1973 р.), IV-му конгресі істориків-балканістів у Анкарі (1979 р.), симпозіумі ЮНЕСКО в Парижі (1981 р.). Він також підготував багатьох дослідників із різних проблем історії Азії та Африки. Це тюркологи Н. М. Ксьондзик, Н. І. Мхитарян, арабіст і тюрколог С. Є. Гуцало, палестинознавець Ю. Т. Шевченко, ісламознавець С. В. Нетеса, кіпрітолог А. Ф. Латюк, африканісти В. К. Гура, М. Д. Несук, В. С. Плачинда, С. П. Полюк та ін.

Ігор Федорович співробітничав і спілкувався з багатьма видатними орієнталістами, ученими, праці яких мали сходознавчий характер або були близькими до орієнталістики. Серед них він особливо виділив 7 визначних особистостей, висвітливши їхній життєвий шлях та наукову діяльність. Це передусім науковий керівник його кандидатської дисертації, завідувач кафедри нової та новітньої історії Харківського державного університету імені О. М. Горького (1951–1963 рр.) і кафедри історії середніх віків цього ж університету (1964–1969 рр.), вже згадуваний нами великий вчений-сходознавець та україніст, фундатор вітчизняної арабістики Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969). Описавши життя і творчість цієї легендарної особистості, Ігор Федорович відзначив, що А. П. Ковалівському був властивий надзвичайно широкий дослідницький діапазон, який чудово поєднував неабиякий хист філолога-арабістайсходознавця із глибоким знанням історії, етнографії та культури українського народу. Автор також проаналізував багатогранну діяльність А. П. Ковалівського, спрямовану на розвиток українського сходознавства, орієнтальної лінгвістики й джерелознавства, перекладів, розшифровки та коментування східних джерел. При цьому він виділив як шедевр перекладацької діяльності переклад «Книги» Ібн-Фадлана з арабської мови та перських варіантів, блискуче виконаний А. П. Ковалівським, і навіть слова академіка І. Ю. Крачковського, що цій праці належить почесне місце в глибокій розробці арабських першоджерел із історії Східної Європи. Визначним внеском ученого в українське сходознавство був і вихід у світ «Антології літератур Сходу» (1961 р.), підготовленої А. П. Ковалівським. Звернув увагу І. Ф. Черніков і на те, що історія Туреччини та українсько-турецькі взаємини завжди цікавили А. П. Ковалівського.

Зокрема, вчений добре знав і виявляв глибоку обізнаність щодо виняткової цінності турецьких першоджерел, архівних і неопублікованих, різноманітної літератури при дослідженні внутрішніх процесів, що відбувалися в Туреччині, і взаємовідносин її з Україною. Його ерудиція з конкретних питань історії та культури Туреччини як Османської доби, так і періоду Республіки, справді була енциклопедичною, – зазначає Ігор Федорович. Дуже важливою є й характеристика особистості А. П. Ковалівського, яку дав своєму вчителю І. Ф. Черніков: «Видатний вчений, великий трудівник, людина феноменальної ерудиції та творчого обдарування, надзвичайної скромності і в той же час багатостраждальної долі (він був репресований сталінським режимом), А. П. Ковалівський до останніх днів свого життя був пристрасно відданий українському сходознавству, у тому числі туркології, всебічно сприяв його відродженню та розвитку». Ще одним фундатором українського сходознавства, про якого теж тепло згадує І. Ф. Черніков, був видатний арабіст, тюрколог та іраніст, доктор Богослов'я Тауфік Гаврилович (Тауфік Джубраїл) Кезма (1882–1958). Він викладав арабську й турецьку мови в Київському Близькосхідному інституті, працював у Кабінеті арабо-іранської філології та в Тюркологічній комісії Всеукраїнської академії наук, які очолював учений-орієнталіст зі світовим ім'ям, академік А. Ю. Кримський, обіймав також посаду професора Київського державного університету імені Тараса Шевченка, був керівником семінару з арабістики в цьому ж університеті. Т. Г. Кезма відомий і своєю перекладацькою діяльністю як визначний перекладач із арабської та турецької мов, а також він був автором кількох підручників і навчальних посібників із цих мов. Чимало учнів Т. Г. Кезми стали видатними арабістами й тюркологами. Своїми цінними порадами він допоміг і Ігорю Федоровичу, коли той став активно вивчати турецьку мову. Серед визначних особистостей, яких згадує І. Ф. Черніков, особливу увагу привертає сходознавець, історик і філолог, найвидатніший український дослідник у галузі тюркології та історії Євразії, всесвітньо відомий вчений, засновник і керівник Українського наукового інституту при Гарвардському університеті, академік НАН України, дійсний член Академії наук і мистецтв США, наукових товариств Великої Британії, Туреччини та Фінляндії, засновник і перший директор новоствореного Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, його почесний директор із 1999 р. і перший лауреат його академічної премії, автор понад 1000 наукових праць Омелян Йосипович Прицак (1919–2006). Усе своє свідоме життя він плідно досліджував мови та історію тюркських народів, джерела до історії України (скандинавські й східні) та українсько-турецькі відносини в період Середньовіччя. Ось як оцінив багатогранну діяльність О. Й. Прицака щодо заснування Інституту сходознавства та відродження наукового сходознавчого журналу «Східний світ» І. Ф. Черніков: «Воістину доленосними подіями в науковому житті суверенної України є заснування Інституту сходознавства Національної академії наук та відродження орієнталістичного журналу «Східний світ». І що знаменно й закономірно: біля джерел цих подій стояв видатний український учений, гордість вітчизняної та світової орієнталістики академік Омелян Йосипович Прицак...».

Одним із перших українських сходознавців повоєнної доби, який разом із І. Ф. Черніковим у 1954 р. закінчив факультет міжнародних відносин КДУ, був його

друг і колега, визначний вітчизняний вчений, дослідник внутрішньої та зовнішньої політики Китайської Народної Республіки й країн Південно-Східної Азії, історик і політолог-міжнародник, педагог, дипломат і лектор, доктор історичних наук, професор Леонід Овдійович Лещенко (1931–2013). Ігор Федорович дав глибокий і всебічний аналіз синологічних творів Леоніда Овдійовича та його досліджень із історії країн Південно-Східної Азії. Він дійшов висновку, що «Л. О. Лещенко зарекомендував себе визначним вченим планетарного масштабу. Його багаточисельні публікації, індивідуальні монографії, брошури, розділи й статті у колективних монографіях та наукових збірниках, часописах та енциклопедичних виданнях – переконливе тому підтвердження». Щодо ораторської майстерності Л. О. Лещенка, то І. Ф. Черніков зазначив таке: «Його виступи перед багатьма аудиторіями завжди відзначалися феноменальною ерудицією, глибиною і широтою енциклопедичних знань, логікою висловлених ідей та незаперечною аргументацією висунутих пропозицій».

Високу оцінку І. Ф. Черніков дав також діяльності та науковій творчості Станіслава Максимовича Пархомчука (1925–1975) – доктора історичних наук, професора, політолога-міжнародника, балканіста й сходознавця. Будучи завідувачем Відділу історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, в якому старшим науковим співробітником працював І. Ф. Черніков, він першочергову увагу приділяв вивченню проблем розвитку національно-визвольного руху в колоніальних країнах зарубіжного Сходу, виникненню й становленню в Азії та Африці молодих незалежних держав і співробітництву з ними України. Ось як І. Ф. Черніков охарактеризував С. М. Пархомчука: «Учений-екстра класу, наукова проблематика якого тією або іншою мірою була близька до сходознавчої, людина невичерпної енергії та незаперечної ерудиції, з багатющим досвідом і культурою міжнародного, а то і просто людського спілкування...». Зазначимо, що С. М. Пархомчук був відповідальним редактором монографії І. Ф. Чернікова, в якій розглядалася Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922–1939 рр.).

Добрим словом згадає Ігор Федорович і визначних особистостей, праці яких мали сходознавчий характер або були близькими до орієнталістики. Серед них він виділяє одного з провідних представників історичної науки України за всю її історію, історика-міжнародника, доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки УРСР, лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки, автора понад 350-ти наукових праць, надрукованих не лише в Україні, а й у Польщі, Канаді, Італії, Ізраїлі та Росії, Рема Георгійовича Симоненка (1928–2012). Він був відповідальним редактором монографії І. Ф. Чернікова, присвяченої радянсько-турецьким відносинам у 1923–1935 рр.

Величезні заслуги перед українською наукою мав ще один видатний вчений, якого добре знав І. Ф. Черніков, Арнольд Миколайович Шлепаков (1930–1996) – історик, економіст, політолог-міжнародник, організатор науки, педагог і дипломат, академік НАН України та академік Європейської Академії наук, мистецтв і гуманістики, засновник і директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, доктор історичних наук, професор, автор понад 200 наукових праць. Ігор Федорович підкреслює, що Арнольд Миколайович докладав чимало зусиль

для підтримки вітчизняного сходознавства. Так, він запросив Ігоря Федоровича до свого інституту на посаду завідувача Відділом країн, що розвиваються, а також І. Ф. Черніков був його неодмінним радником із дослідження близькосхідних питань.

Таким чином, спогади І. Ф. Чернікова як безпосереднього учасника відродження та подальшого активного розвитку української орієнталістики мають величезне значення для висвітлення і дослідження історії становлення й генези вітчизняної сходознавчої науки та її різних підрозділів. Вони можуть бути надзвичайно цікавими й корисними орієнталістам, тюркологам, історикам, знавцям східних мов, особливо турецької, дослідникам історії орієнталістики, викладачам історії країн Азії та Африки, студентам-історикам, усім тим, кого цікавить і вабить загадковий Схід.

Зачарована Слобожанщиною: сторінки біографії та творчості З. Серебрякової

*(Рецензія на книгу: Нескучне: зустріч через століття.
Книга-альбом / упоряд. М. М. Красиков, Н. Ю. Саліна;
автор передмови і приміток М. М. Красиков. – Харків, 2015. – 204 с.)*

Павлова О. Г.

<http://orcid.org/0000-0003-4595-8039>

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

olgapavlova@karazin.ua

Зінаїда Євгеніївна Серебрякова – художниця «срібного століття», на щастя, не загубилася в лихолітті історії, хоча і незаслужено поціновувачами її таланту досить довгий час були лише спеціалісти — мистецтвознавці, музейники, освічена інтелігенція.

Розвиток сучасного світу, як ніколи раніше, потребує повернення пам'яті. Особлива увага вповдовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. прикута до художньої спадщини людства, час дозволяє підняти завісу, і ми відкриваємо багато сторінок закритих та загублених, які допомагають нам багато що зрозуміти, розкрити різнобарв'я талантів, відтворити цілісний, правдивий і більш привабливий образ визначних особистостей та їх творчості.

Не виключенням із правил виявилася і доля З. Є. Серебрякової. Потужне генетичне коріння митців в різних видах та жанрах мистецтва дозволило виплекати насіння творчості З. Серебрякової. Від самого початку і до кінця живописне мистецтво мисткині зі Слобожанщини випромінювало яскраве, зачаровуюче світло, що розтікається на полотні, окреслюючи пластичні образи персонажів, створює емоції ніжної внутрішньої радості, спокою, гармонії. Цьому потокові світла завжди відповідала пластична лінія.

Часто буває, що до певного часу мала Батьківщина митця залишається найменш відомою широкому загалу. Місце і середовище, в якому народився діяч, яке сприяло вихованню особистісних якостей, подальші особисті взаємозв'язки та внутрішній зв'язок художника з цим середовищем протягом життя, здавалось би, прямо не пов'язані з творчою діяльністю, мають приватний характер, але це не так. Це гостро розумієш, переглядаючи сторінки книги «Нескучне: зустріч через століття», першого в Україні альбому, присвяченого Зінаїді Серебряковій та членам її блискучої родини (батькові Євгену Олександровичу Лансеру, визначному скульптору, дядькові Олександру Миколайовичу Бенуа, славетному

мистецтвознавцві та художнику, матері, братам, дітям та іншим родичам, котрі усі стали відомими художниками, а деякі з них ще й архітекторами, мистецтвознавцями, яскравими педагогами), які жили або бували в селі Нескучному Білгородського повіту Курської губернії, а тепер Харківського району Харківської області.

В останні роки постать Зінаїди Серебрякової, її творча спадщина досить широко популяризуються в наукових розвідках, документальних виданнях, а також шляхом проведення художніх акцій. Пропоноване видання певною мірою підсумовує ту велику роботу, яка була проведена Неформальним товариством друзів Зінаїди Серебрякової, заснованим у Харкові М. Красиковим 2011 р., з вшанування пам'яті та популяризації творчості художниці. Упорядниками книго-альбому було ретельно досліджено життя і художню спадщину родини Лансере-Бенуа-Серебрякових на Харківщині, значення в їх житті і творчості Нескучного як родинного гнізда і джерела натхнення.

Науково-популярне видання наповнене документальними матеріалами, спогадами, фотоматеріалами (частина з них друкується вперше, зокрема харківська фотографія юної Зіночки з автографом художниці), широко використані твори як самої Зінаїди Серебрякової, так і представників її родини, а також сучасних митців, учасників творчих акцій на пошану визначної землячки, які в своїх картинах та художніх фотографіях намагалися увічнити пам'ять про талановиту художницю, яскраву представницю слобожанської плеяди видатних митців.

Видання дозволяє детально та послідовно представити історико-культурне середовище, в якому народилася, виховувалася та перебувала художниця. У книзі-альбомі ретельно описується історія життя Зінаїди Серебрякової в Нескучному, вперше у такій кількості зібрані твори, які були створені мисткинею протягом її перебування та проживання тут, причому деякі, як, наприклад, портрет її брата Миколи Лансере, ніде раніше не публікувалися. Упорядники намагалися передати творчу атмосферу та гармонійні стосунки, що існували в родині та у відносинах із місцевими жителями. Поряд із пейзажними та жанровими картинами у книзі міститься виконана художницею в різні роки портретна галерея представників родини Лансере-Бенуа-Серебрякових, які мешкали або побували в Нескучному. Окремим розділом подаються біографічні відомості про митців і характерні для них художні роботи, що значно розширює сприйняття й розуміння творчої спадщини цих майстрів і зв'язок їх з нашим краєм.

Видання дозволяє більш широко познайомитися як з історією перебування на Харківщині великої мистецької родини, так і безпосередньо самої Зінаїди Євгенівни. Окремим розділом представлені матеріали про збереження та вшанування пам'яті про одну із найталановитіших слобожанських художниць, а також висвітлені заходи, що сприяють популяризації її життя та творчості.

Ця книга є й суто науковим виданням, оскільки вводить у науковий обіг новий документальний і художній фактаж, містить необхідний науковий апарат, і популярним, позаяк є цікавою і доступною для усіх шанувальників образотворчого мистецтва.

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2017 р.

2017 р. був результативним для історичного факультету. Зокрема, про це свідчить рейтинг кафедр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Кафедри факультету посіли високі місця серед кафедр гуманітарного та соціально-економічного профілю Каразінського університету.

Протягом року на історичному факультеті відбулися деякі кадрові зміни: на кафедрі історії України почали працювати викладачі Є. Ю. Захарченко та С. В. Нижнікова.

За якісним кадровим складом показник історичного факультету вже протягом тривалого часу є одним із найкращих в університеті. Сьогодні частка науково-педагогічних працівників, що мають наукові ступені, становить 100 %. Для порівняння в цілому в університеті лише 64 % науково-педагогічних працівників мають наукові ступені.

Протягом 2017 р. одна співробітниця історичного факультету захистила кандидатську дисертацію – С. В. Нижнікова.

Рейтинг науково-педагогічних працівників відображає результати роботи співробітників історичного факультету. Перші п'ять місць посіли проф. С. І. Пососхов, доц. С. Д. Литовченко, проф. М. Г. Станчев, проф. Л. Ю. Посохова, доц. В. Ю. Івашенко.

У 2017 р. співробітники факультету виступали рецензентами та опонентами під час захистів кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні різноманітних наукових видань. У 2017 р. продовжила роботу Спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій, що діє при факультеті. Протягом року на її засіданнях відбувся захист 5 дисертацій: 1 докторської та 4 кандидатських. Вийшли друком чергові випуски факультетських періодичних видань: «Харківський історіографічний збірник» (вип. 16), «Дриновський збірник» (том 10), «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Історія»» (вип. 53), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених» (вип. 20), «Старожитності» (вип. 15). Усі п'ять періодичних видань факультету внесені до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, затвердженого наказом МОН України і зареєстрованого в Мін'юсті України.

Загальна кількість статей, опублікованих співробітниками історичного факультету в 2017 р., склала 132. Із них за кордоном було опубліковано 20 статей. 9 статей було опубліковано у виданнях, що мають імпакт-фактор. 2 статті, авторами яких були докторанти факультету (Д. В. Миколенко та В. О. Куліков), були опубліковані у журналах, які включені до бази даних Scopus. 7 статей було опубліковано іноземними мовами (англійська, болгарська, польська тощо), зокрема 2 статті було опубліковано англійською мовою.

У 2017 р. також було опубліковано кілька збірників наукових праць: «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме»; «VII Луньовські читання. Музейний колектив і його проблеми». Крім того, співробітниками факультету було

опубліковано кілька монографій:

- Візантиністика Харківського університету (середина XIX – початок XX ст.): бібліогр. покажч. / уклад., вступ ст. М. С. Домановська, А. М. Домановський; бібліогр. ред. С. Р. Марченко. Харків, 2017.
- Генералы: харьковский биографический словарь / сост.: А. А. Бондаренко, С. С. Кушнарв; редкол.: В. Г. Бульба, В. И. Голик, С. И. Посохов и др. Харьков, 2017.
- Домановский А. Н. Загадки истории. Крымское ханство. Харьков, 2017.
- Наумов С. О. Український політичний рух у Російській імперії: регіональні структури. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017.
- Харківський університет в образотворчому мистецтві: альбом / за заг. ред. В. С. Байков; наук. ред. С. І. Посохов; уклад. М. І. Боброва, І. М. Дончик, С. М. Куделко, О. Г. Павлова, С. І. Посохов. Харків, 2017.

У 2017 р. співробітниками факультету було опубліковано наступні навчально-методичні праці: «История средневекового Востока. Программа курса, методические рекомендации, справочные материалы» (С. В. Д'ячков), «Історія України. Всесвітня історія. 9 клас. Зошит для поточного та тематичного контролю» (С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко), «Історія Стародавньої Греції та Стародавнього Риму» (О. П. Мартем'янов, А. М. Токарев), «История культуры Европы. Средние века» (С. Б. Сорочан), «Методичні рекомендації для написання курсових та дипломних робіт» (О. І. Тумаков, Р. Г. Любавський), «Бакалаврська робота: етапи виконання, структура, правила оформлення, норми бібліографічного опису» (О. І. Тумаков у співавт.), «Харківщина: туристичні відкриття» (С. М. Куделко) та «Khar'kiv region: tourist routes» (С. М. Куделко).

За активну роботу в системі дистанційного навчання історичний факультет отримав почесну грамоту від Центру електронного навчання Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проф. С. І. Посохов підготував 2 курси для сертифікації.

У 2017 р. завершилася держбюджетна науково-дослідна тема «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (XIX – початок XXI ст.)» (державний реєстраційний номер – 0115U000492), яка розроблялася на історичному факультеті під керівництвом проф. Л. Ю. Посохової.

Протягом 2017 р. на історичному факультеті було проведено 8 конференцій, більшість з яких є традиційними: 70-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання»; VIII Луньовські читання «Проблеми збереження музейних колекцій»; XVII Кирило-Мефодіївські читання «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи»; 35-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у вимірах сучасної науки (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева)»; V Міжнародна наукова конференція «Історія археології: механізми управління та форми організації науки»; Конференція-презентація «Проблеми дослідження і охорони культурно-історичної спадщини України. Підсумки польових досліджень 2017 року»; Конференція «Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941-2010)» та Науковий семінар, присвячений 200-річчю М. І. Костомарова.

Співробітники факультету організували кілька круглих столів, присвячених пам'яті їхніх колег: «Античний світ та середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва, до 90-річчя від дня народження» та «Семінар, присвячений 80-річчю до дня народження Ю. Й. Журавського».

Відбувалися семінари, присвячені обміну досвідом із колегами з інших університетів. Зокрема, відбувся семінар, присвячений методиці організації та проведення літніх шкіл, із колегами з Українського католицького університету. Також була проведена конференція учнівських дослідницьких робіт Наукового товариства «Нартекс» «Різдвяні читання», яка відбувається на історичному факультеті вже кілька років поспіль.

Протягом 2017 р. на історичному факультеті із доповідями та лекціями виступали різноманітні запрошені дослідники. Зокрема, слід згадати виступ К. Бусол на актуальну тему: «Міжнародно-правовий захист культурних цінностей під час збройного конфлікту у XXI ст.: виклики для України та світу». Кілька публічних лекцій прочитав директор Інституту етнології та фольклористики Болгарської академії наук П. Христов. Із відкритою лекцією «Університети вчора, сьогодні, завтра» на факультеті виступив ректор Каразінського університету В. С. Бакіров.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків продовжила реалізацію проекту з організації щомісячних публічних читань із візантиністики у Свято-Пантелеймонівському храмі Харкова. Популяризації історичних знань також сприяла діяльність гуртка «Майстерність історика». Основи роботи з історичними джерелами», яким керує О. І. Красько, співробітниця Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Окрім цього, на історичному факультеті було проведено чимало презентацій різноманітних наукових і науково-популярних видань.

Варто відзначити неформальні методологічні рідінг-семінари, на яких викладачі та студенти обговорювали праці відомих вчених, присвячені проблемам методології історії (модератор – Ю. А. Кісельова). Співробітники Германно-Слов'янської археологічної експедиції провели кілька семінарів, присвячених проблемам доісторичної та ранньоісторичної археології, популяризували археологічну науку під час зустрічей із вчителями та школярами.

Слід згадати про виставки, які відбувалися в Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Особливої уваги заслуговують виставки, присвячені випускним фотографіям та альбомам, іграшковим солдатикам, студентським карикатурам тощо. В Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2017 р. також відбувалися різноманітні заходи, серед яких варто відзначити виставку, присвячену 115-й річниці XII Всеросійського археологічного з'їзду та підсумкам польового археологічного сезону. У 2017 р. міжнародні зв'язки історичного факультету набули подальшого розвитку. Особливо слід відзначити плідну роботу Центру болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова у напрямку співробітництва з болгарськими колегами. Співпраця з польськими колегами активно розвивала проф. Л. Ю. Посохова, яка керує щорічним Програмним Архівознавчим об'їздом. Продовжилася співпраця із закордонними міжнародними фондами. Триває проект по Програмі імені

Жана Моне «Історія об'єднаної Європи: ідеї, проекти та інтеграція». Учасниками проекту є викладачі кафедри нової та новітньої історії проф. М. Г. Станчев, доц. С. Ю. Страшний та Д. В. Ченчик.

Цього року факультет долучився до міжнародної програми Erasmus+ International Credit Mobility (KA107). На кілька років було укладено договір з Університетом імені Фрідріха-Александра в Ерлангені та Нюрнберзі (Федеративна Республіка Німеччина). Керівники програми – проф. Ю. Обертрайс та проф. Л. Ю. Посохова.

Протягом 2017 р. студенти історичного факультету брали активну участь у різноманітних турнірах, наукових конкурсах та олімпіадах. Зокрема, студент IV курсу В. Капльєнко посів третє місце на I Всеукраїнській студентській олімпіаді з військової історії. Команда факультету у складі В. Ткаченко (2 курс магістратури), О. Новака (1 курс магістратури), К. Чечкіної (4 курс) посіла I місце на VI Всеукраїнському студентському турнірі з історії, в якому взяли участь 44 команди з різних міст України.

Важливим напрямком роботи стала організація наукових семінарів та круглих столів для молодих учених. Вже традиційним став студентський турнір із давньогрецької мови, що відбувся на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків під керівництвом доц. О. А. Ручинської. Учасниками ще одного турніру під керівництвом доц. О. А. Ручинської «Проблеми античної культури» стали студенти II–IV курсів історичного факультету. Підсумком діяльності наукового семінару молодих вчених кафедри історії стародавнього світу та середніх віків стала публікація збірки наукових матеріалів «Релігія в мирі и війні (епоха античності и середньовікья»).

Викладачі кафедри історії України доц. Д. В. Журавльов і доц. Р. Г. Любавський організували і провели круглий стіл для молодих учених «Акції громадського спротиву в Україні 1990-2014 рр.: студії, пам'ять, інтерпретації».

У 2017 р. активно працювали 7 студентських наукових гуртків факультету. Регулярно (переважно – раз на місяць) проходили їхні засідання. Форми роботи гуртків були різноманітні: доповіді, круглі столи, творчі зустрічі, презентації видань, подорожі, екскурсії, спільні засідання, наукові семінари та практикуми. Відзначимо деякі засідання гуртків. Наприклад, студентський науковий гурток історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін проводив засідання як у формі практикуму («Бази даних в історичних дослідженнях»), так і круглого столу («Комп'ютерні ігри та проблеми формування історичної свідомості»). Регулярно почав працювати новий гурток мистецтвознавців під керівництвом доц. О. Г. Павлової. Під час роботи цього гуртка студенти відвідують виставки, мистецькі заходи тощо. У рамках роботи гуртка історії України відбулась презентація книги професора Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Ю. Волошина «Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.».

Протягом року високою була академічна мобільність студентів та аспірантів факультету. Наприклад, студент 4 курсу Д. Міщенко та аспірант кафедри нової та новітньої історії К. Каштанов взяли участь у зимовій школі «Цінності об'єднаної Європи та українського суспільства: проблемні співвідношення і механізми транзиту» (м. Чернівці). Аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Калугін та аспірант кафедри історії України С. Нижнікова взяли участь в українсько-німецькому методологічному семінарі «Історична наука в умовах викликів сьогодення: глобальна історія і національні наративи» (м. Київ).

Студенти та молоді науковці історичного факультету під керівництвом проф. Л. Ю. Посохової взяли участь у Програмному Архівознавчому об'їзді, організованому представниками Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Студенти 4-5 курсів (М. Дідик, В. Коношок, В. Кучеренко, В. Немченко, О. Новак та А. Фінартів) та аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків А. Рябло ознайомилися з особливостями організації та функціонування архівних закладів в Польщі. Крім того, вони взяли участь у Міжнародному науковому семінарі «Проблеми сучасного архівознавства та управління документами», організаторами якого стали Інститут історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Державний архів в Любліні й Інститут Національної Пам'яті в Любліні.

У 2017 р. студенти історичного факультету взяли участь в археологічних дослідженнях в Польщі. Зокрема, студент 3 курсу Д. Пучков, а також студенти 4 курсу В. Чуйков і Р. Нестеренко взяли участь в археологічних розкопках палеолітичних стоянок на території Польщі. За сприянням Германо-Слов'янської археологічної експедиції група студентів факультету на чолі з науковим ад'юнктом Інституту археології Варшавського університету доктором К. Мизгіним взяла участь в археологічних розкопках на території пам'ятника пізньоримського часу біля с. Улов Люблінського воєводства (Польща). Цей візит студентів історичного факультету до Польщі став можливим завдяки Договору про співпрацю між історичним факультетом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Інститутом археології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

Аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Калугін, аспірантка кафедри історії України А. Ховтура, студенти II курсу магістратури С. Зайцев та О. Гела взяли участь в українсько-німецькому методологічному семінарі «Публічна історія та історична культура» (м. Київ). У Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт у галузі «Історичні науки» взяли участь двоє студентів факультету: О. Новак та В. Попович.

Протягом 2017 р. історичний факультет активно популяризував результати своєї наукової діяльності. На його сайті регулярно оновлювалася інформація про наукові заходи. Регулярні виступи співробітників факультету на обласному телебаченні також сприяли популяризації наукових знань.

Хроніка подій на історичному факультеті за 2017 р.

18 січня відбувся III етап (обласний) Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії.

17 лютого проф. С. М. Куделко та доц. О. Г. Павлова за багаторічну сумлінну працю, вагомий внесок у виховання творчої молоді та відродження духовності й історичної пам'яті українського народу були нагороджені подяками від Міністерства освіти і науки України.

22 лютого в Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки, присвяченої 115-й річниці XII Всеросійського археологічного з'їзду.

15 березня відбулася презентація книги професора Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Ю. В. Волошина «Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.».

23 березня в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки випускних фотографій та альбомів.

29 березня відбулася презентація книги викладача Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка І. В. Скубій «Торгівля в Харкові в роки НЕПу (1921–1929): економіка та повсякденність».

30 березня відбулося відкриття виставки «Чугуїв в топографічних планах та архітектурних кресленнях Українського військового поселення першої половини XIX ст.» (автор: С. І. Бучаста).

30 березня відбувся міжнародний науково-практичний семінар «VIII Луцькі читання», присвячений пам'яті А. Ф. Луцького, на тему: «Проблеми збереження музейних колекцій».

31 березня було укладено Меморандум про співробітництво між інститутом археології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні та історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна.

28 квітня відбулася ювілейна 70-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання».

4 травня відбулася презентація книги проф. Є. П. Пугача «Про Харківський університет, його справи та людей у другій половині XX – на початку XXI ст.».

4 травня в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулася Акція «Діти війни (1941–1945): долі та спогади».

11–12 травня відбулась міжнародна наукова конференція XVII Кирило-Мефодіївські читання на тему: «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи».

18 травня в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття загальноміської виставки унікальних експонатів вувізьких музеїв Харкова.

22 червня відбувся науковий семінар «Світ Миколи Костомарова» (до 200-річчя вченого).

18 вересня за підтримки Канадського інституту українських студій відбулася публічна лекція-дискусія «Міжнародно-правовий захист культурних цінностей під час збройного конфлікту у ХХІ ст.: виклики для України та світу» за участі К. Бусол (Центр імені Вудро Вільсона у Вашингтоні).

25 жовтня відбувся профорієнтаційний захід «Старт кар'єри» для студентів історичного факультету.

1 листопада відбувся благодійний ярмарок «Від серця до серця» з метою збору коштів на лікування студента Т. Калашника.

11 листопада в Центральній науковій бібліотеці ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулася презентація книги доц. О. А. Ручинської «Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI век до н.э. – IV век н.э.)».

16 листопада в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки «Студентське життя в карикатурі».

17 листопада студенти-першокурсники здобули III місце у конкурсі творчості «Alma Mater – 2017».

20 листопада відбулась Міжнародна наукова конференція «Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю. О. Голубкіна (1941–2010)».

21 листопада відбувся круглий стіл «Акції громадського спротиву в Україні 1990–2014 рр.: студії, пам'ять, інтерпретації», присвячений 4-й річниці початку Революції Гідності.

24 листопада в Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулось відкриття виставки «Підсумки археологічних досліджень 2017 р.», що була присвячена 80-річчю від дня народження професора, завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. К. Міхеєва.

8 грудня відбулася 35-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у вимірах сучасної науки (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева)».

14 грудня відбулася зустріч зі співробітниками Інституту релігії і суспільства Українського католицького університету І. Медвідем та Я. Кітем.

14 грудня відбувся майстер-клас, присвячений професійним правилам розробки сценарію святкових заходів, під керівництвом доц. кафедри медіакомунікацій соціологічного факультету Г. В. Курінної.

18 грудня відбулася презентація книжки Й. Петровського-Штерна та П.-Р. Магочія «Євреї та українці: тисячоліття співіснування».

21 грудня Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відзначив 45-річний ювілей.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 55
Серія «ІСТОРІЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська
Макет обкладинки К. В. Скіпенко

Підписано до друку 27.08.2019 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 6,9. Обл.-вид. арк. 8,6.
Тираж 50 пр. Зам № 90/19.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09